

BELEVENISSEN VAN EEN LEENDSE BURGEMEESTER, 1944-1945 (1)

door G.J.A. Manders †

Inleiding

Enige maanden geleden kreeg ik (schrijver van deze inleiding, J.J.F. de Waal) de beschikking over een bijzonder stuk. Het betrof het op 23mei 1946 voltooide verslag van wijlen oud-burgemeester G.J.A. Manders van periode 1944-1945. Toen ik het had gelezen, was ik getroffen door de inhoud. Voor mij stond vast dat deze ontroerende tekst van de Leendse oud-burgemeester een ruimere bekendheid verdiende juist nu in onze streek de grootscheepse herdenking plaats vindt van de bevrijding van de Duitse bezetting een halve eeuw geleden. Ik besloot het verslag te publiceren in de Heemkronijk, het tijdschrift van onze heemkundekring die in Geldrop, Heeze, Leende en Sterksel op historisch gebied werkzaam is. Na deze inleiding treft de lezer in dit nummer van de Heemkronijk op bladzijde 91 dan ook het eerste deel van het persoonlijke verhaal van wijlen oud-burgemeester G.J.A. Manders van Leende aan. In drie opeenvolgende afleveringen van de Heemkronijk zal de overige tekst van Manders' kampbelevissen verschijnen.

Zoals eveneens uit het verslag van Manders blijkt, zijn op 6 juli 1944 ondermeer de burgemeesters van Geldrop, Bergeijk, Son, Bakel, Middelbeers, Heeze en Leende naar het bureau van de Beauftragte in Vught ontboden. Daar werden ze gevangen genomen en naar het concentratiekamp Vught overgebracht. Dit gebeurde omdat ze ondanks herhaalde opdracht van de bezetter te weinig hadden meegewerkt of hadden geweigerd om in hun gemeenten arbeiders te vorderen voor het aanleggen van kustverdedigingswerken op Walcheren tegen de geallieerden en voor het aanleggen van een nieuw vliegveld bij het dorp Rips in de Peel. Er bestonden in Zuidoost-Brabant destijds twee verzetsgroepen van burgemeesters, de verzets-groep Croy (genoemd naar de plaats van het gelijknamige kasteel onder Aarle-Rixtel bij Helmond) en de verzetsgroep Geldrop. Leende en ook Heeze maakten deel uit van de groep Geldrop, geleid door de burgemeester van die gemeente.

K.L.H. van der Putt, sinds mei 1939 burgemeester van Geldrop, en jhr. mr. Th.W. Serraris, sinds september 1938 burgemeester van Heeze, zijn als zovelen van hun lotgenoten niet uit de concentratiekampen terug gekeerd. De Leendse burgemeester G.J.A. Manders heeft de gebeurtenissen in de kampen kunnen navertellen. Als een der weinige burgemeesters zag hij op 24 juni 1945 zijn woonplaats terug. "Het verlangen naar Leende was intens groot", schrijft hij over die dag, toen hij het dorp naderde. In "de plaats, welke ik gemeend had nooit meer terug te zullen zien", wachtte hem vervolgens een grootse, onvergetelijke huldiging van de Leendse bevolking, waarvoor hij zich bijna een jaar later nog bijzonder dankbaar toonde.

Leende, Dorpstraat, zomer 1940. Deze karakteristieke foto van Leende ademt de nostalgische sfeer van het door Wim Sonnevelds vertolking zo populair geworden lied Het Dorp ('Thuis heb ik nog een Ansichtkaart waarop een kerk, een kar met paard...'). Het beeld staat evenwel in schril contrast met de realiteit van de toen juist uitgebroken Tweede Wereldoorlog.

Na zijn transport uit Vught is Manders met zijn collega's uit Heeze, Bakel, Middelbeers en Son in de Grosz Ziegelwerke 'Klinker' nabij het concentratiekamp Sachsenhausen tewerkgesteld. We lezen in het verslag over zijn in de gegeven omstandigheden aangename contacten aldaar met burgemeester **Serraris** van Heeze, met wie hij veel water moest dragen voor het aanmaken van cement; verder ook over burgemeester W. **Wijtvliet** van Bakel, die er zwaar werk bij de bouw van een bunker moest verrichten, wegens ondervoeding naar Sachsenhausen werd gebracht en op 8 februari 1945 in concentratiekamp Buchenwald de dood vond; over burgemeester J. **Smulders** van Middelbeers, die er een zware longontsteking opliep, in het Revier te Sachsenhausen herstelde en later eveneens naar Buchenwald werd overgebracht, waar hij tijdens een transport is overleden terwijl de bevrijding in zicht was. Manders deelt mee dat burgemeester Serraris wegens zwakte naar Sachsenhausen werd getransporteerd en ook waarnemend burgemeester H. **Veeneman** van Son, die eind april ten slotte in het Oostenrijkse concentratiekamp Mauthausen zou overlijden.

Na vier maanden werken op de steenfabriek 'Klinker' volgde voor Manders en Serraris een transport via Sachsenhausen naar concentratiekamp Bergen-Belsen. De burgemeesters van Heeze en Leende verkeerden er veel in elkaars gezelschap; ook kwamen ze toen burgemeester Van der **Putt** van Geldrop weer tegen. Manders heeft zijn collega's en streekgenoten daar voor het laatst gezien.

Godefridus J .A. Manders, geboren op 25 augustus 1901, werd op 1 februari 1941 burgemeester van Leende. Hij was in 1943 ook vier maanden waarnemend burgemeester van Budel. Op 8 juli 1944, twee dagen na zijn arrestatie in Vught, kreeg hij ontslag als burgemeester van Leende.

Toen hij in 1945 uit de Duitse concentratiekampen was teruggekeerd, werd hij in datzelfde jaar nog aangewezen als waarnemend burgemeester van Leende, met ingang van 6 augustus; sinds 16 juli 1946 fungeerde hij er weer als gewoon burgemeester. Ruim zeven maanden later verwisselde Manders Leende voor Zundert, zijn volgende burgemeestersplaats per 1 maart 1947. Van Zundert is hij naderhand ereburger geworden.

Manders is ook dijkgraaf van het Westbrabantse Heemraadschap Mark en Dintel geweest. Hij was bovendien zestien jaar lid van Provinciale Staten van Noord-Brabant en in de periode 1966-1970 lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. Bij zijn afscheid als gedeputeerde op 29 mei 1970 werd hij benoemd tot officier in de Orde van Oranje-Nassau, nadat hij in 1955 al was onderscheiden als ridder in dezelfde orde. De oud-burgemeester van Leende ontving verder de onderscheidingen van ridder in de Kroonorde van België en ridder in de Orde van St.-Sylvester van de Heilige Stoel. G.J.A. Manders is op 3 februari 1978 in Breda overleden.

Burgemeester Manders werd op 6 juli 1944 in het privé kantoor van de Beauftragte Heinrich Sellmer in huize Roucouleur te Vught op het matje geroepen; tegen de avond belandde hij in de zogenaamde bunker. Deze bunker was een groot vierhoekig gebouw binnen het concentratiekamp. "Konzentrationslager Herzogenbusch' (afgekort K.L.H.), berucht geworden als kamp Vught, lag in de buurt van de IJzeren Man en werd op 5 januari 1943 door de Duitse bezetter in gebruik genomen. Tot aan de ontruiming van het kamp op 6 september 1944 werden er ongeveer 30.000 gevangenen gehuisvest. 747 mensen kwamen hier in die periode om het leven. Voor veel Nederlanders werd kamp Vught een 'Durchgangslager' naar Dachau, Sachsenhausen, Ravensbrück, Auschwitz of Sobibor.

Op een klein gedeelte van het voormalige concentratiekamp bevindt zich tegenwoordig het Nationaal Monument Kamp Vught.

Deze plaats van herdenking en bezinning is op 18 april 1990 door onze koningin voor het publiek opengesteld. Het monument omvat onder andere ook - in nagenoeg oorspronkelijke staat - het crematorium, waar de in het kamp overleden gevangenen werden gecremeerd.

Onderdeel van het Nationaal Monument Kamp Vught is de nabij het voormalige concentratiekamp gelegen Fusilladeplaats, een door de Duitse bezetter tijdens de Tweede Wereldoorlog op Lunet II aangelegde executieplaats. Gedurende de maanden juli, augustus en begin september 1944 werden er, vlak voor de ontruiming van kamp Vught, honderden gevangenen om het leven gebracht. Van 317 mensen is met zekerheid bekend dat zij op die plek zijn gefusilleerd, zoals de Heezer gebroeders **Arie** (geb. 15-12-1919) en **Huibrecht** (geb. 8-5-1917) de Koning, beiden op 9 augustus 1944, of de 23 leden van de illegale zg. Trouwgroep, op dezelfde datum. Het in 1947 op die plek door prinses Juliana onthulde monument bestaat uit een voor de kogelvanger geplaatste gedenk wand van Franse natuursteen, ontworpen door de Bussumse architect Joh. F. van Herwerden. De wand bevat de namen van de 317 gevangenen die er het leven lieten. Op de heuvel achter de gedenk wand staat een houten kruis.

Het getypte, zeer leesbare en uiterst lezenswaardige verslag van Manders wordt hierna integraal weergegeven. Op bladzijde 91 volgt het begin van de persoonlijke tekst van wijlen oud- burgemeester G.J.A. Manders van Leende.

J.J.F. de **Waal**

Inwoners van het pas bevrijde Leende knielen op 22 september 1944 op het marktplein en langs de Dorpstraat neer om de vier slachtoffers van de beschieting van 18 september 1944 te herdenken. Burgemeester Manders zat op dat ogenblik al ongeveer twee weken in een Duits concentratiekamp.

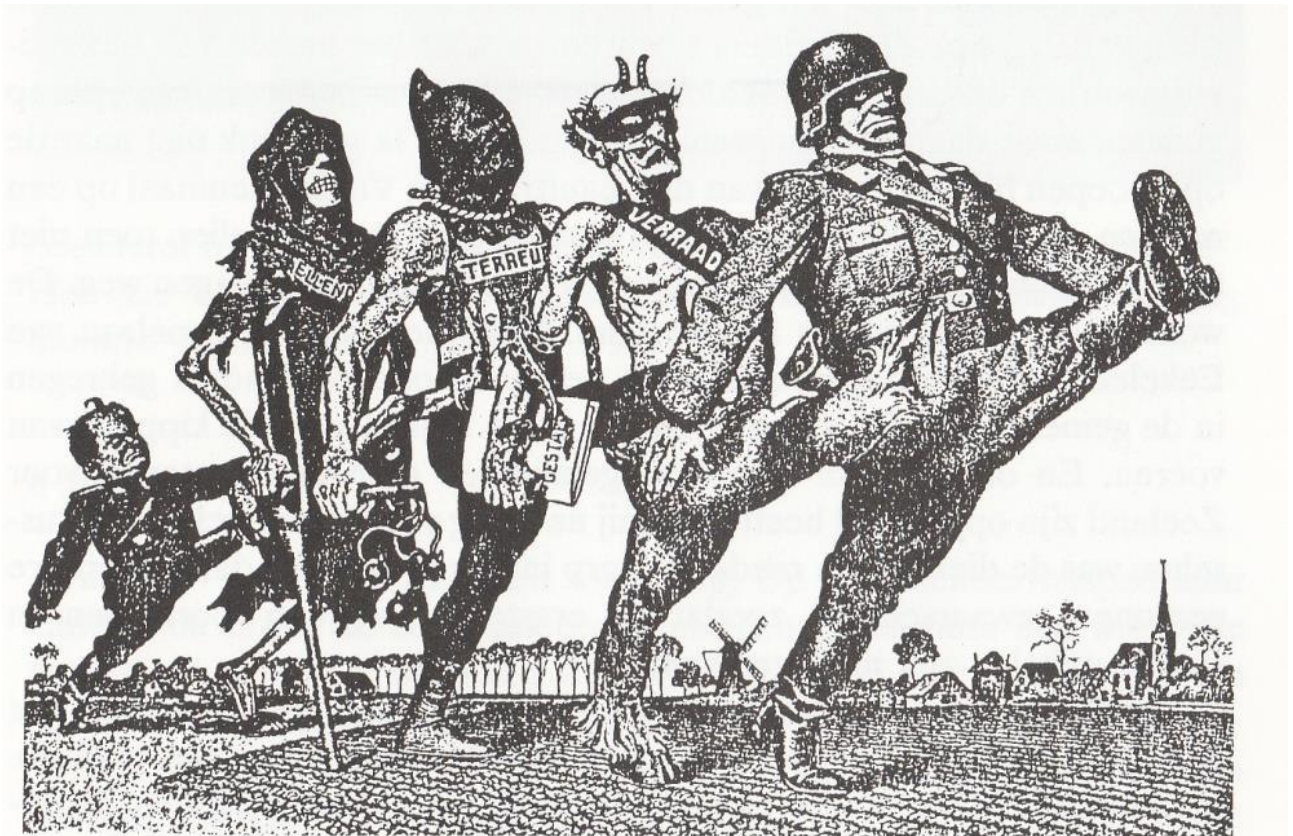
In 1948 vierde de N.C.B. (Boerenbond) te Leende het vijftigjarig bestaan. Een van de gasten op het feest was G.J.A. Manders, inmiddels burgemeester van Zundert geworden. De schrijver van deze kampbelevissen is de tweede persoon van rechts (zittend, het hoofd omcirkeld).

Mijn belevenissen in de concentratiekampen van 6 juli 1944 tot mijn bevrijding op 3 mei 1945 en het tijdvak daarna tot mijn thuiskomst op 24 juni 1945

Algemeen

Het neerschrijven van mijn belevenissen in de concentratiekampen heeft niet de bedoeling haat te kweken, maar om U eens voor ogen te stellen de handelwijze van hen, voor wie elk Godsbegrip verloren ging door macht en heerszucht.

In ons landje had de korte oorlog op eigen bodem van 10 mei tot 14 mei 1940 grote wonden geslagen. Tegen stellige beloften in werd ons grondgebied overrompeld. Geen wonder dat ieder rechtgeaard Nederlander trachtte de overweldenaars zoveel mogelijk in hun macht te beknotten; daartegenover stond de grote militaire macht om deze tegenstribbelaars op te sporen en zo nodig in de gevangenschappen te werpen. Zeer moeilijke tijden waren het voor hen, die een verantwoordelijke functie bekleedden.

"... werd ons grondgebied overrompeld." Bovenstaande tekening van L. Jordaan (De 'nieuwe (h)orde' marcheert) laat zien hoe veel Nederlanders de Duitsers - met Mussert achteraan - in mei 1940 hier zagen binnentrekken.

Meerdere jaren passeerden met grote moeilijkheden voor o.m. de burgemeesters. Enerzijds moesten zij de inwoners hunner gemeente zoveel mogelijk helpen tegen de Duitse terreur maatregelen, anderzijds mochten zij de Duitse verordeningen en bevelen niet opvolgen, wanneer deze in strijd waren met onze Nederlandse belangen en onze Nederlandse eer. Ik zal mij beperken tot de gemeente Leende en aanvangen met het tijdvak direct voorafgaande aan mijn gevangenneming op 6 juli 1944.

Opdracht van de Beauftragte der Provinz Noord-Brabant

Aan de burgemeester der gemeente Leende werd de opdracht verstrekt (telegrafisch) om 20 arbeiders te vorderen voor het maken van verdedigingswerken op het eiland Walcheren. Reeds tweemaal was deze oproep gedaan, maar daaraan was geen gevolg gegeven. Ik ging ook niet naar de opgeroepen bijeenkomsten van de Beauftragte in Vught. Eenmaal op een morgen omstreeks 8 uur werd mijn woning omsingeld. Ik sliep toen niet thuis en mijn vrouw en mijn kinderen waren reeds enige dagen weg. De woning was grotendeels leeggeruimd. Door de zorg van kapelaan van Eekelen te Princenhage hadden we een goed onderduikadres gekregen in de gemeente Breda. Op die morgen was ik juist even de kippen gaan voeren. En ofschoon in meerdere gemeenten die dag personen voor Zeeland zijn opgehaald heeft men mij na enig vragen hier gelaten. Intussen was de dienstbode reeds het dorp in gerend en heeft daar meerdere personen gewaarschuwd, zodat het ergste kon worden voorkomen en slechts enkelen zijn medegenomen.

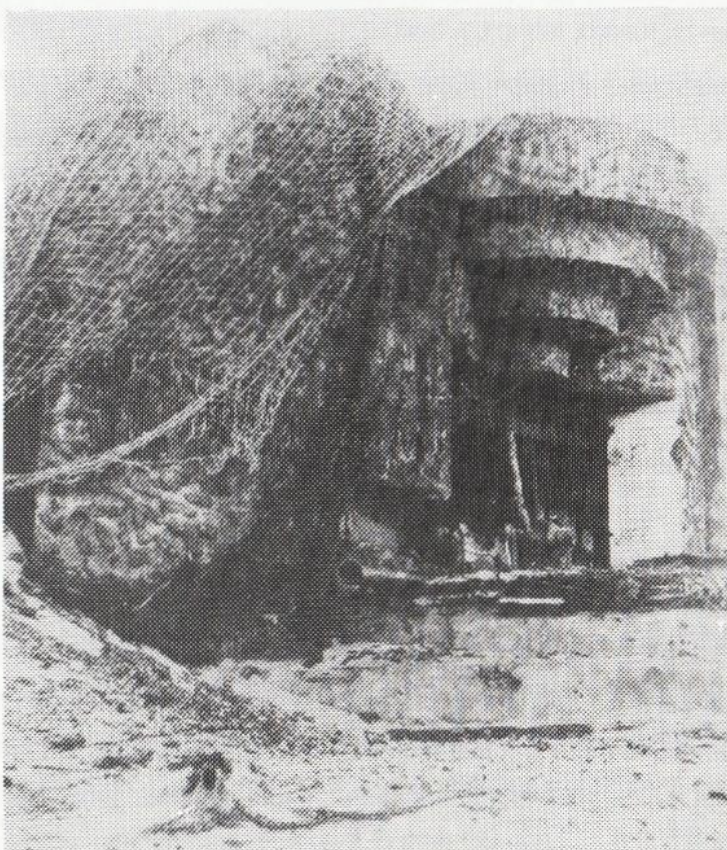
Voor een derde maal werd enige tijd nadien een oproep gedaan om personen te vorderen voor Walcheren. Ook hieraan werd niet voldaan. De burgemeesters van de omgeving Eindhoven moesten bij den Beauftragte in Vught komen op 6 juli 1944. Er was ons medegedeeld, dat ons niets zou gebeuren. Nog nooit had ik aan een verzoek voldaan, en hoe het ook zij, na enig contact met meerdere collega's ben ik toen wel naar Vught gegaan.

*"Eenmaal op een morgen omstreeks 8 uur werd mijn woning omsingeld."
Het huis van burgemeester G.J.A. Manders aan de Valkenswaardseweg
nummer 38, in Leende (foto uit 1994).*

6 Juli 1944

6 Juli 1944 was een stralende zomerdag. Op het Leenderfietspad naar Eindhoven drong de zon haar eerste morgenstralen door een windstille natuur vol nevel. De trein van vijf voor half negen moest ik halen, want om negen uur moesten we op het bureau van den Beauftragte zijn. Omstreeks die tijd waren we daar aanwezig met o.m. de burgemeesters van Geldrop, Bergeijk, Son, Bakel, Middelbeers, Heeze, Leende, nog enige burgemeesters, wethouders, secretarissen en gemeente-ambtenaren. Een voor een moesten we bij de vervangers van de Beauftragte komen, Osbahr en Küttcher. Hoe het ook zij aan het vorderen van mensen voor Zeeland mochten we nooit voldoen. Ook ik werd binnengeropen en de vraag werd mij gesteld: "Wilt U mensen leveren voor Zeeland?" 't Antwoord luidde: "Neen". "Waarom niet?" "Eerstens omdat ik dit niet voor mijn geweten kan verantwoorden en tweedens omdat ik als oud-officier nooit verdedigingswerken zal gaan aanleggen tegen mijn eigen landgenoten en hun bondgenoten." "Dus U weigert", volgde daarop. "Ja, ik weiger". Daarna kon ik mij weer naar de andere lotgenoten begeven. Nauwelijks waren allen gehoord of zeven burgemeesters moesten blijven, de overige aanwezigen konden vertrekken. Wij werden opgesloten in het privé kantoor van de Beauftragte. Het zal ongeveer half elf geweest zijn. Na enige tijd kwam de Beauftragte bij ons en deelde ons mede, dat hij lang genoeg dit weigeren had aangezien en dat wij nu gedurende de gehele oorlog zelf voor de Duitse weermacht zouden moeten werken.

Betonnen Duitse geschutsopstelling op Walcheren. De Leendse burgemeester kreeg opdracht om twintig arbeiders te vorderen voor het maken van verdedigingswerken op Walcheren in Zeeland.

De ondergelopen Zeeuwse hoofdstad Middelburg, het laatste Duitse bolwerk van Walcheren, in november 1944.

Nadat de Leendse burgemeester tot driemaal toe had geweigerd personen te vorderen voor Walcheren, moest hij op 6 juli 1944 bij de Beauftragte in Vught komen, waar hij gevangen werd genomen.

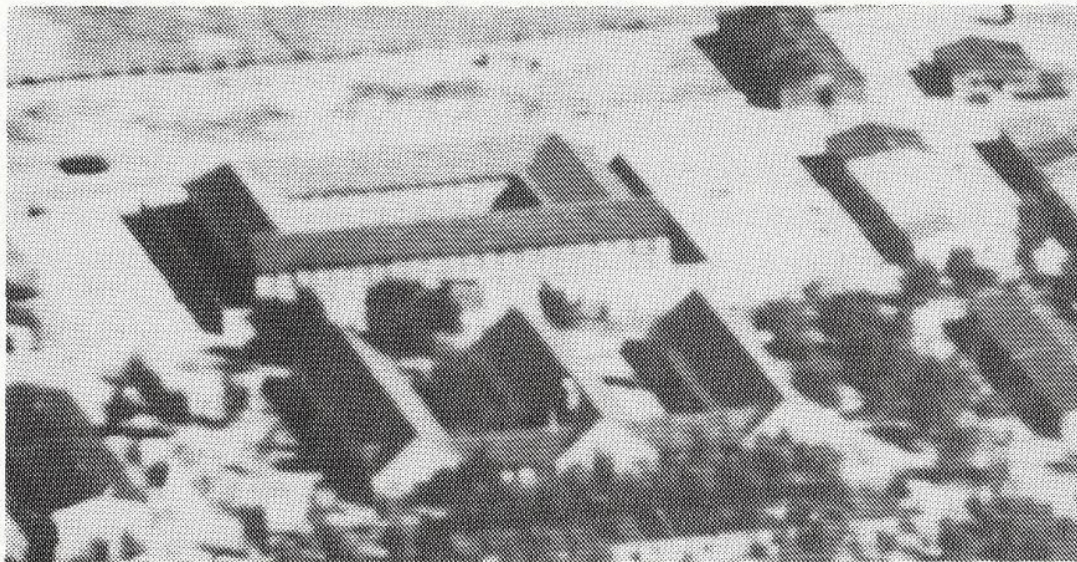
De Beauftragte vertrok, deed de deur op slot; na enige minuten kwamen enkele S.D. officieren met 2 auto's, waarin wij werden geduwd. Waarheen zouden wij gaan? St. Michielsgestel, Vught, Zeeland? Neen, we kwamen in de S.D. gevangenis op Mariënhof te Vught. Onmiddellijk werden we in een donkere kleine cel geduwd. Boven in de deur waren tien gaatjes, waar doorheen juist een pink gestoken kon worden. Velen van ons staken een sigaretje of sigaar aan, want dit zouden voorlopig wel de laatsten zijn. Spoedig was de zuurstof uit de kleine cel opgebruikt. Lucifers om een nieuwe sigaret aan te steken wilden niet meer branden. Ongeveer 4 uur hebben we daarin doorgebracht. Plotseling kwam er enig leven. Een voor een moesten we een klein verhoor ondergaan voor een S.D. onderofficier. Daar werd mijn naam afgeroepen. Ik moest na twee anderen voorgaan bij de overigen. In het kort kreeg ik bij het verhoor te horen, dat ons handelen sabotage was en hierop de doodstraf stond; ik werd bijzonder geïnspecteerd op wapens, omdat ik reserve-officier was geweest en bovendien werd ik als volgt toegesnauwd: "Dan zal ik je als onderofficier tegen een officier zeggen, dat je een rotzak bent, een grote rotzak". Ik werd weer naar de cel gebracht. Allen werden we verhoord en bijna bij allen was hetzelfde verhaal er bij: "De pastoor heeft je zeker opgestookt".

Scheveningen te Vught

Omstreeks zes uur werden we weer door 2 wagens opgehaald en gebracht naar de bunker, het z.g. Scheveningen te Vught. Daar kregen we de eerste grote vernederingen. Op een afstand van 5 meter moesten we in den gang van den bunker gaan staan met de neus tegen een muur. Geen blik mocht met elkander gewisseld worden. Het geringste hoofddraaien of gaan verstaan werd beantwoord met 'n snauw, 'n trap of 'n klap. Ontzettend was het deze eerste vernederingen te moeten ondergaan. We moesten na geruime tijd één voor één op het bureau komen, wederom onze juiste namen opgeven, waarna ons alle sieraden, gelden, rozenkrans, portefeuille, enz. werden afgenomen, welke in een zakje bij elkaar werden gedaan en waarvoor we moesten tekenen.

Barak 2B te Vught

In de bunker was geen plaats meer voor ons. Die was te vol. Sinds enige dagen waren uit de strafgevangenis te Scheveningen in verband met de invasie enige honderden gevangenen tezamen gebracht in 2 barakken, het z.g. S.D. Lager. De burgemeesters van Middelbeers en Heeze kwamen in barak 2A, Geldrop en Leende in 2B, Son, Bakel en Bergeijk in 3B. Vanzelfsprekend werden we daar door de medegevangenen met enthousiasme ontvangen. In mijn barak zat ongeveer 100 man. Wat is het laatste nieuws? Iedereen hing om ons. Wat is het laatste nieuws? De opgekropte zenuwen en opgedane beledigingen van die dag komen een moment tot uitbarsting. Gevangen genomen voor ons goed recht, terwille van onze gemeentenaren en voor de eer van Ons Koninkrijk. We hadden de gehele dag niets gegeten. We wilden dus wel een stukje, maar dat was er niet. Toch, de eten uitdelers, de opperwachtmeester Starren uit Helden-Panningen en de brugwachter de Jong uit Leiden, hadden nog een kwart sneetje brood. Maar het ging niet door onze keelgaten. De commissie van 3 man, die de leiding in de barak had nl. de heeren van den Wijngaart, commissaris van politie te Schiedam, Mr. Peeters uit Den Haag en Mr. Vermeulen, auditeur-militair te Batavia, gaven ons enige wenken omtrent het leven in de barak en wezen ons een slaapgelegenheid aan. De burgemeester van Geldrop en ik sliepen twee krib hoog naast elkaar.

De 'bunker' in concentratiekamp Vught.

"Omstreeks zes uur werden we weer door 2 wagens opgehaald en gebracht naar de bunker, het z.g. Scheveningen te Vught."

Het barakleven te Vught

Het leven in deze barakken was vrij goed. Vught was een herstellingsoord vergeleken bij de kampen in Duitsland. Des morgens om vijf uur opstaan; dit werd gewoonlijk half zes, wassen en om kwart voor zeven aantreden voor appel. Daarna 3 kleine rondjes rond de barakken marcheren en vervolgens naar binnen. Om 7 uur een snede brood met wat pap, om half twaalf een schep koolsoep (dit waren de onderste bladeren van rode of witte kool, welke gewoonlijk aan de konijnen opgevoerd worden) en om half zes weer een snede brood. De gehele dag werd er gekaart, geschaakt, gedamd, en andere spelletjes gedaan. Na het avondeten werd door de Rooms Katholieken gezamenlijk het rozenhoedje gebeden en door de Protestanten een oefening gehouden. Rozenkransen werden gemaakt van geknoopt touw of met tandjes op een ring geveild van vliegtuigglas. Om de anderen avond werd er een voordracht gehouden over een of ander onderwerp. Door mij is o.a. een voordracht gehouden over het onderwerp: "De burgemeester in een plattelandsgemeente".

De dagen gingen vrij snel voorbij. Na drie weken ging Mr. Vermeulen naar huis. Er moest nu iemand in het bestuur van de barak gekozen worden, daar Mr. Vermeulen een van de drie bestuursleden was. Ofschoon ik slechts betrekkelijk kort in de barak was, werd ik door de gevangenen in het bestuur gestemd. Dit gaf het voorrecht, dat men weleens in een andere barak kon komen en zodoende had ik nu contact gekregen met m'n collega's uit de andere barakken, die ik zo nu en dan wel eens een sneetje brood kon brengen, omdat tegenover onze barak personeel lag, dat in de keuken werkte als aardappelschillers, waardoor wel eens wat brood werd overgegooid naar onze barak. Ook werd ik gekozen om de troep buiten te laten marcheren naar het waslokaal en des morgens rond de barakken. Zodoende marcheerde ik geregeld langs de barak waarin de heren Heurkens uit Geldrop, van den Mortel uit Tilburg en de Koning uit Heeze zaten. Enige weken is dit goed gegaan, maar toen moest ik de commando's in het Duits geven. Dit wilde ik niet doen en daarom mocht ik geen commandant meer van de troep zijn en mochten we 's morgens zelfs niet meer naar buiten.

Gevangenen van het concentratiekamp Vught aan het werk.

Het verhoor

Ongeveer 14 dagen na onze entree in het Lager werden we verhoord in de verhoorlokaaltjes, welke tegenover onze barak lagen. We verklaarden hetzelfde wat we in Vught gezegd hadden. In deze lokaaltjes hebben we vele vreselijke mishandelingen gehoord en gezien door het ijzer glas. Ik heb een priester uit Limburg zien en horen mishandelen, dat het niet meer aan te horen was. Dit gebeurde met stokken of koppelriemen. Eenieder, die vanuit de bunker verhoord werd, moest langs onze barak komen en vaak daarvoor blijven staan. Daardoor konden we meermalen zien wat voor uitwerking de mishandelingen hadden gehad.

De H. Communie

Plotseling werden we in de gelegenheid gesteld om clandestien de H. Communie te ontvangen. Deze werd door den burgemeester van Geldrop aan ons uitgereikt, nadat we voordien bij een priester hadden kunnen biechten. Deze zat in een andere barak, maar werd dan clandestien door iemand van het bestuur in onze barak overgebracht. Wat 'n berusting gaf dit voor velen, die zelfs meer dan een jaar hadden vastgezeten en nog nooit in dien tijd de H. Communie hadden ontvangen. Begrijpelijkerwijze moesten deze oefeningen in het geheim gehouden worden. Meestal gebeurde dit in een hoekje van de slaapzaal. Het uitreiken van de H. Communie had altijd plaats in het waslokaal. 'n Post werd dan voor de deur gezet. Opmerkelijk was, dat in het Lager nooit godsdienstkwesies behandeld werden. Ieders overtuiging werd door de gevangenen gerespecteerd. Zo ging het leven van de ene dag in de andere. De zondagen deden ons veel aan huis denken. Vooral was dit erg op verjaardagen en feestdagen. Op mijn verjaardag kreeg ik een snede extra brood van de medebarakbewoners.

Het Rode Kruis pakket

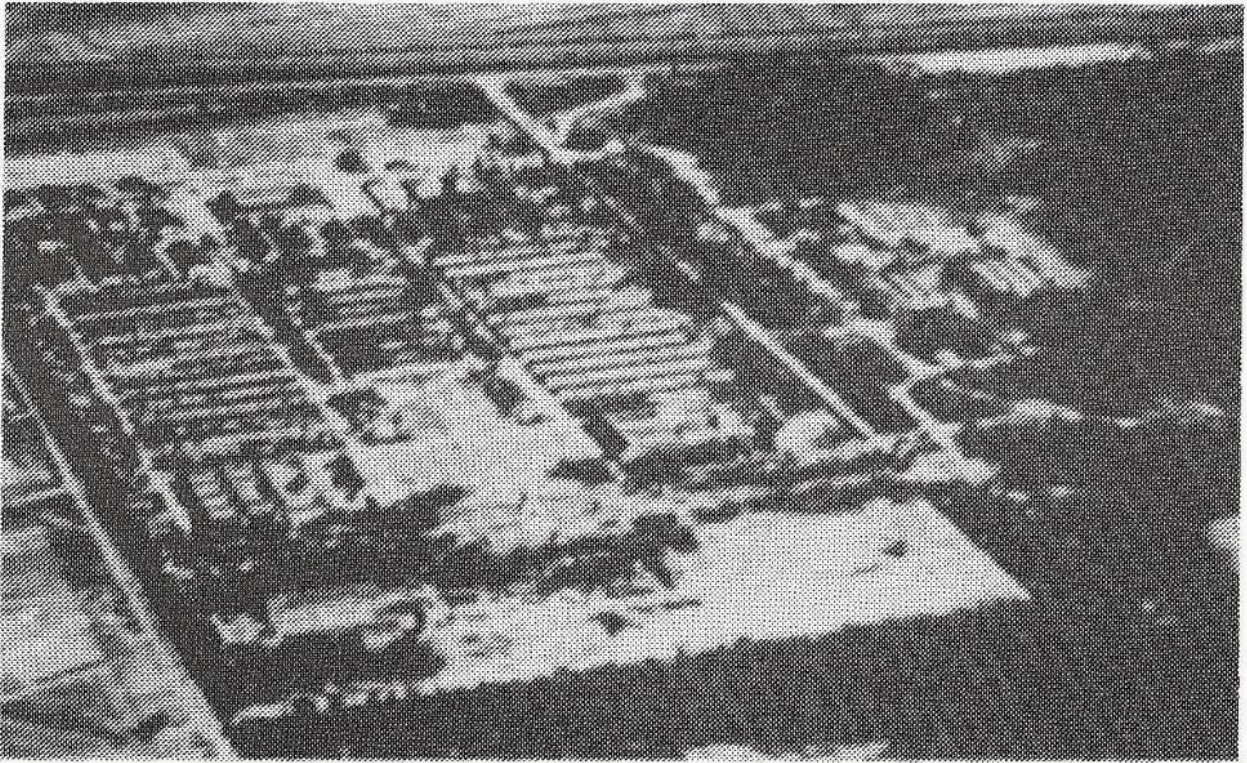
Een dag in de week gaf altijd een grote afwisseling. Des donderdags werd de gehele dag uitgekeken of de pakken van het Rode Kruis nog niet kwamen. Zouden ze komen of niet? Ja, volkomen stilte, anders worden de pakketten door de moffen ingehouden. En dit deden ze gauw en graag. Ieder een zak met in het algemeen 6 belegde boterhammen, 'n stukje vet, 'n doosje jam of stroop, 'n peperkoek, 'n pakje cakes en suiker. Dan werd er gesmuld en meermalen gebeurde het, dat er enigen op zo'n dag onpasselijk werden. Eenmaal is dit bij velen voorgekomen. Het was 31 augustus 1944, Koninginnedag. Ofschoon we altijd zonder boord op ons overhemd liepen, was die dag eenieder zoveel mogelijk correct gekleed tot grote ergernis van de bewakers. Aparte controles. Innemen van spelkaarten, van nagemaakte messen, metalen lepels, vorken enz. Toch kwam ook op die dag het Rode Kruis pakket. Wat zat er in? De moffen hebben het zeker niet geweten of niet begrepen. Pannenkoeken en oliebollen, gepakt in papier met rood wit blauwe strepen. U begrijpt wat er gegeten werd en hoe velen die avond onpasselijk werden.

Eind augustus

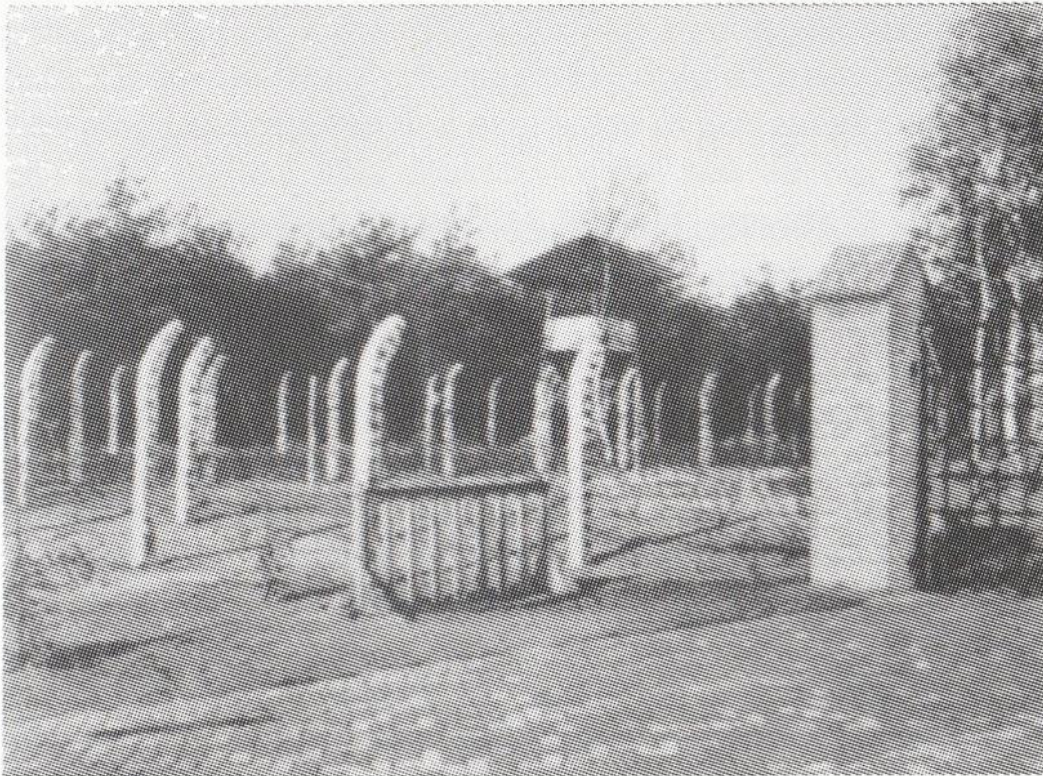
De laatste dagen van augustus was het wat soepeler in de barakken geworden. We konden vaker met elkaar spreken, omdat we allen in een bonencommando waren opgenomen. We moesten daar bonen afringen. Degenen, die ze later gegeten hebben zullen wel bemerkt hebben door welk genre personen ze schoongemaakt zijn geworden. Ik was daar belast met het openen en binden van de zakken, met de verzending en het schoonmaken van de zalen.

2 September '44

Het ging goed met den oorlog. Hoe lang nog? De burgemeesters van Geldrop, Middelbeers, Heeze en Bergeijk zaten reeds een week in het kamp Vught. Bakel, Son en Leende zaten nog in het S.D. Lager. Waarom? Willekeur. Op zaterdag 2 september werden ook wij in het kamp Vught gebracht. Wat een uitkomst. Nu zouden we pakjes kunnen ontvangen, nu zouden we weer weldra gezond thuis komen. Het ergste was geleden. Uren stonden we in het kamp Vught te wachten, opgesteld op enige meters van elkander en met den rug naar het kamp gekeerd. Daar zag ik twee kaal geknipte gestreepte zebra's achter een kruiwagen met kolen duwen. Ze zien er zo bekend uit. Goed kijken dorsten we niet. Waarachtig het waren de burgemeesters van Bergeijk en Heeze. 'n Verborgen lach en een stille groet waren het gevolg. De twee collega's reden tergend langzaam verder in hun potsierlijke kleding. Collega Magnée met een broek reikende tot aan zijn knieën.

Het concentratiekamp Vught (naoorlogse foto).

Kamp Vught (foto uit 1945).

Nummer 10279

Daar worden we geroepen; wat zou er gaan gebeuren. Namen en nog eens namen werden er genoteerd. We kregen een nummer. Voor mij was bestemd 10279. Ik was een nummer geworden. Geen denkend mens meer. Natuurlijk moesten we daarna ontluisd worden. Geheel uitkleden. Onze kostuums afgeven. 'n Douche nemen; bespoten worden; geheel geknipt worden. Daarna kregen we een pakje toegeworpen, 'n kort hemdje en een damesdirectoire, een paar klompen, welke te klein waren en een paar klompsokken. Alles moet ineens passen. Verwisselen bestaat niet. Bovendien zitten praktisch nergens knopen aan. Alles moet vliegensvlug gaan. Gereed? Voor je het weet sta je weer buiten. Marcheren naar de quarantaine. O wee, die wreven in de klompen.

Quarantaine

We komen in de barak, de quarantaine barak. Daar was het kraakzindelijk. Als blokoudste is daar Willem I en z'n assistent Willem II, beide medegevangenen, zoals altijd. Het gehele kampeven staat onder medegevangenen. Alleen de leiding is bij de S.S. en de bewaking geschiedt door soldaten. Eerstens weer namen opnemen. Nummer op het pak zetten. Knopen aanzetten. Leren marcheren; commando's leren enz. Van m'n klompen had ik de bovenste stukken uitgezaagd en riempjes er in gedaan. Hoe men alles bij elkaar krijgt is steeds een raadsel. Gelukkig, dat ik m'n klompen versteld had, want diegenen die het niet gedaan hadden, kregen terstond stuk gelopen wreven, welke vooral in de kampen zeer moeilijk genezen en hetgeen zeer pijnlijk moet zijn.

Op zekere dag kwam een transport vanuit België, uit het kamp Bree. Het scheen daar niet meer veilig te zijn. Vreselijk was dit transport aan te zien, wanneer we deze vergeleken met de gevangenen van het kamp Vught. In dagen hadden zij geen eten gehad. Velen werden geduwd op kruiwagens en andere wagentjes. Anderen waren met handen en voeten geboeid in zware ketenen. Traag en slepend ging de colonne vooruit naar de barak tegenover de onze. Elk contact met hen was verboden. Ze werden bewaakt door S.S. soldaten en honden. Niemand mocht uit de barak. Geen eten. Toch lukte het ons de afval van ons naar hen te brengen, waar ze gretig op aanvielen. Een R.K. priester onder hen wist op bewonderingswaardige wijze de moed in de deerniswekkende barak te houden. Deze priester deed daar ontzettend veel goed werk.

Maandag 4 sept. '44

Om 18.00 uur is het appel. In quarantaine waren we met ongeveer 45 man. De zenuwen van de Duitsers waren hoog gespannen. We wisten, dat onze legers steeds dichterbij naderden. Nummers werden afgeroepen. Velen rondom mijn nummer 10279. Er waren zware gevallen bij. Van de quarantaine ploeg werden er meer dan 20 afgeroepen. In vollen draf wordt bij het afroepen naar de S.S. officier gerend, die in de nabijheid staat van de Lageroudste Jan Hurkmans. Wie niet snel gaat krijgt een trap. De zenuwen in ons clubje waren hoog gespannen. Wat ging er gebeuren? Enige ogenblikken later zagen wij het clubje van ongeveer 40 man sterk met opgeheven hoofd, stram in de houding tussen onze gelederen door marcheren. Ook wij wisten, wat er zou gaan gebeuren.

*"... hoorden wij de schoten. De nekschoten werden geteld".
De fusilladeplaats bij kamp Vught tijdens de herdenking op 9 augustus 1994
van de 50 jaar eerder geëxecuteerde 23 leden van de zg. Trouw-groep.*

Enige tijd nadien hoorden wij de schoten. De nekschoten werden geteld. Die avond heb ik er ongeveer 175 gehoord.

Ontdaan keerden we na dit appel in onze barak terug. Overal lege plaatsen. Overal pakjes met het enige bezit van hen, die niet meer terugkwamen. De oorlog ging goed, maar voor velen van ons niet snel genoeg.

(Wordt vervolgd)

KAMPBELEVENISSEN VAN EEN LEENDSE BURGEMEESTER, 1944-1945 (2)

door G.J.A. Manders (†)

Inleiding

Zoals uit het vorige deel duidelijk is geworden, verbleven de Leendse burgemeester Manders en zijn collega's uit Heeze, Geldrop, Son en Breugel, Bakel en Milheeze, Bergeijk en Luyksgestel, Oost-, West- en Middelbeers sinds 6 juli 1944 in Vught. Hun redelijke verwachting dat ze spoedig vrij zouden komen, werd op dinsdag 5 september 1944 gaandeweg de bodem ingeslagen. Grote radeloosheid moet zich van de gevangenen in kamp Vught (officieel: Konzentrationslager Herzogenbusch) meester hebben gemaakt, toen ze gewaar werden dat hun reis, in plaats van naar de vrijheid, voerde naar het hol van de leeuw, het land van de Duitse bezetter. Het bericht van Radio Londen op die datum, dat Breda bevrijd was en de geallieerde troepen oprukten naar Rotterdam, veroorzaakte een chaos die de naam Dolle Dinsdag kreeg. Het nieuws klopte helaas niet, maar zaaide wel paniek onder de Duitsers en NSB'ers. In deze sfeer werd kamp Vught ontruimd.

Monument bij het station van Vught, met de jaartallen 1943 en 1944 en een tekst: "Ter herinnering aan de politieke gevangenen welke tijdens de nazi-bezetting geïnterneerd werden in het K.L.H. te Vught en via dit station werden overgebracht naar de concentratiekampen in Duitsland."

Op 5 september (Dolle Dinsdag) waren wel tientallen gevangenen van wie men de papieren nog niet had, vrijgelaten. 's Middags werden de gevangenen uit het SS-Lager, allen mannen, in een lange goederentrein geladen, die intussen op station Vught was aangekomen en vervolgens afgevoerd richting Sachsenhausen. De overgebleven kampbewoners wachtten in Vught angstig gespannen af wat er met hen zou gebeuren. De volgende dag, 6 september, werden ook zij, behalve de strafgijzelaars, op transport gesteld naar Sachsenhausen (de mannen) en Ravensbrück (de vrouwen). Tijdens deze laatste transporten van 5 en 6 september 1944 zijn ruim 2800 mannelijke gevangenen, onder wie ook ongeveer 250 Fransen en Belgen, naar Sachsenhausen gevoerd en 653 vrouwen naar Ravensbrück. Vught werd op 26 oktober bevrijd, een dag later het kamp.

In Vught maakten de toegezonden voedselpakketten, als ze niet door de bewakers werden leeggeroofd, het leven van de gevangenen wat dragelijker. Iedere twee weken mochten de gevangenen naar huis schrijven, maar hun brieven werden door de Duitsers gecensureerd om te voorkomen dat de buitenwereld weet zou krijgen van wat zich in het kamp afspeelde. De Nederlandse bevolking had daar maar een vage notie van.

Slechts één schriftelijk bericht van haar man heeft mevrouw Manders vanuit kamp Vught kunnen bereiken. Het was op een sigarettenvloeijsje geschreven en in een sigaret gerold. De tekst, die van 3 september 1944 dateert, luidde:

"Gisteren ben ik in het kamp Vught gekomen en ik loop hier nu rond met een gestreept pak en een kalen kop. Ik maak het opperbest. Vraag spoedig aan Theo of hij kan zorg dragen, dat ik hier bij Philips tewerk gesteld kan worden, indien het nog nodig is. Stuur nu spoedig een pakje van hoogstens 3 K.G. No. 11076. Doe er vooral wat in bij den boterham en zorg iedere week een pakje minstens. We zitten nu weer met 7 burgemeesters bij elkaar. Vele groeten aan alle bekenden. Jo, tot spoedig. Heel veel kusjes voor de kinderen en voor jou.

Fried.

't Pakje sturen aan G.J.A. Manders, nr. 11076 K.L. Herzogenbusch."

Om de meer dan 1400 Nederlanders die in het Duitse concentratiekamp Sachsenhausen het leven lieten, te gedenken, is vijftig jaar na Dolle Dinsdag op 6 september 1994 in Vught het Sachsenhausen-monument onthuld. Het staat op een waardige plaats in het Reeburgpark, niet ver van het gemeentehuis. Gonny Vendeville uit Overveen heeft het ontworpen. Het cirkelvormige zwarte bovenstuk bevat een felrode driehoek met de letter H. De rode driehoek werd destijds in de kampen door politieke gevangenen gedragen, de H stond voor de Nederlandse nationaliteit. Op het bovenstuk staat de tekst: 'Sachsenhausen, 1940-1945, sterker dan de dood'. In het monument is een urn met as uit het kamp geplaatst.

Tijdens een indrukwekkende bijeenkomst heeft de onthulling van het monument in aanwezigheid van tweehonderd nabestaanden plaatsgevonden. Het gedenkteken had nergens toepasselijker kunnen staan dan in Vught.

Het Sachsenhausen-monument in het Reeburgpark te Vught enkele dagen na de onthulling.

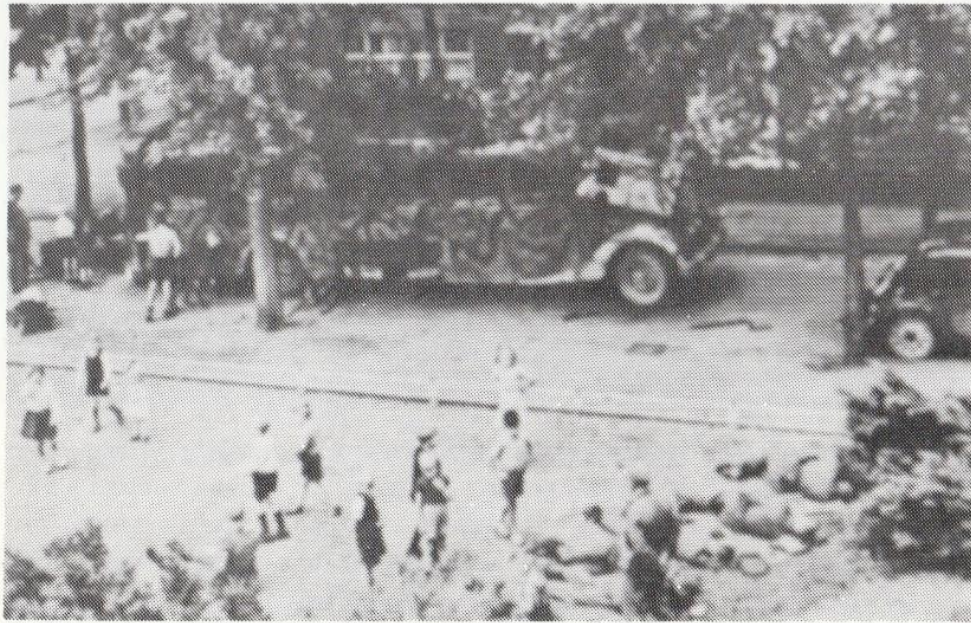
Des te verbijsterender was de ontdekking van de bekladding van het nieuwe Sachsenhausen-monument in de eerste nacht na de onthulling. De daders konden tot dusver niet worden opgespoord. Wel drie 15-jarige jongens, die bekenden het dekzeil over het monument vóór de onthulling in brand te hebben gestoken 'om hun eigen daden in de krant, op de radio en televisie te kunnen terugzien of -horen'. Dat laatste is ze wonderwel gelukt.

De plannen van het verzet in Den Bosch om de gevangenen van kamp Vught te bevrijden, waren mislukt omdat voldoende wapens en mensen ontbraken. Zo strandde ook een poging om de spoorlijn te saboteren. Manders verhaalt dat zijn dorpsgenoot drs. Harrie Beliën nog een briefje uit de trein gegooid heeft met onder andere de mededeling dat de burgemeester naar Duitsland onderweg was. Leendenaar drs. Harrie Beliën woont op het ogenblik in zijn geboortedorp. Hij werd destijds ook weggevoerd uit kamp Vught en heeft evenals burgemeester Manders concentratiekamp Sachsenhausen dus overleefd.

Nog op Nederlands gebied, in de buurt van Oss, wisten zes gevangenen uit de trein te ontsnappen. Een van hen zat bij de Leendse burgemeester in de wagon. Manders' beschrijving maakt de dreiging die naar aanleiding van die ontsnapping voor alle aanwezigen ontstond, voelbaar.

Concentratiekamp Sachsenhausen lag bij de Berlijnse voorstad Oraniënburg. Al in de zomer van 1936 werd met de aanleg van het kamp een begin gemaakt. Het was ingericht naar het voorbeeld en volgens het patroon van concentratiekamp Dachau bij München. Het behoorde in september 1939, aan het begin van de oorlog, tot een van de zes 'officiële' concentratiekampen van de SS. In Sachsenhausen verbleven op 31 december 1941 10.705 gevangenen. Dit aantal liep in de volgende jaren snel op: 16.577 (31-12-'42), 28.224 (31-12-'43), 47.709 (31-12-'44), 56.624 (31-12-'45).

In augustus 1943 was Sachsenhausen na Auschwitz het grootste concentratiekamp. Op 31 december 1941 waren in elke barak van Sachsenhausen gemiddeld 210 gevangenen ondergebracht, terwijl die normaal plaats bood aan 146 man; op 31 januari 1945 waren dat er zelfs meer dan 1100. Vanaf de opening van concentratiekamp Sachsenhausen tot het laatste oorlogsjaar werden er 205.000 gevangenen ingeschreven, van wie er 84.000 (42 procent) zijn omgekomen.

Dolle Dinsdag (5 september 1944) in Vught. Op de dag dat de Leendse burgemeester G.J.A. Manders met zijn collega's per trein werd afgevoerd naar concentratiekamp Sachsenhausen, lagen in de Wilhelminalaan op een kilometer afstand van het station vermoeide Duitse soldaten op straat te slapen, terwijl een van hun collega's een bus repareerde en nieuwsgierige Vughtse kinderen toekeken.

Een groot deel van de gevangenen moest werken in ondernemingen van de SS. Er waren vóór de oorlog drie van dergelijke ondernemingen opgericht, zoals de Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH, voor de productie van granietblokken, bakstenen en dergelijke. Deze onderneming ging zich eveneens toeleggen op het assembleren en repareren van vliegtuigen. Zijn eerste ervaringen als gevangene van Sachsenhausen deed Manders dan ook op in de nabijgelegen Heinkel-vliegtuigfabrieken.

Eind september 1944 werd de Leendse burgemeester met zijn collega's jhr. mr. Theo Serraris uit Heeze, Wim Wijtvliet uit Bakel en Milheeze, Jan Smulders uit Oost-, West- en Middelbeers en Henk Veeneman uit Son en Breugel in de Grosz Ziegelwerke 'Klinker' bij Sachsenhausen tewerkgesteld. 'Klinker' was ook een van de fabrieken van de Deutsche Erd- und Steinwerke GmbH. Concentratiekamp Sachsenhausen - en eveneens Neuengamme - werd in een streek gebouwd waar klei gedolven kon worden, geschikt voor verwerking tot bakstenen. De stenen zouden worden gebruikt voor openbare werken en voor gigantische gebouwen in Duitse steden. Van het grote 'Klinker'-werk zijn de plannen maar voor een kwart gerealiseerd. Doorgaans waren er 1000 à 2000 gevangenen te gelijk aan het werk. De fabriek voor bakstenen werd op een gegeven moment door een fabriek voor antitankgranaten vervangen.

De schrijver van deze kampbelevissen, G.J.A. Manders (1901-1978), tussen zijn opvolgers als burgemeester van Leende tijdens een privé-bezoek in deze gemeente.

Links van Manders: A.P. van de Lokant (1903-1973), burgemeester van Leende in de periode 1947-1968.

Rechts van Manders: R.O.M. Waelpuut, burgemeester van Leende in de periode 1968-1980.

Manders beschrijft zijn verblijf in de Heinkelfabrieken, waar "heel Vught" lag met nog enkele duizenden Polen, gevangen genomen bij de opstand van Warschau. Deze mannen waren betrokken geweest bij het dramatische gevecht om de Poolse hoofdstad te bevrijden van de Duitse bezetter. De bloedige strijd duurde van 1 augustus tot 2 oktober 1944. Bij de capitulatie voor de Duitsers waren 22.000 van de 40.000 Poolse partizanen gesneuveld, gewond of vermist; 200.000 burgers van Warschau waren omgekomen. Hitler liet Warschau met de grond gelijk maken, 90 procent van de stad werd toen verwoest.

In de Heinkelfabrieken is door de gevangenen ook gebeden. Ondanks het strenge verbod hielden geestelijken voor kleine groepjes korte oefeningen. Een van de geestelijken in Manders' omgeving was de secretaris van de bisschop van Roermond, drs. J.L. Moonen, in de illegaliteit bekend als 'Oom Leo'. Oorlogsgeschiedschrijver L. de Jong noemt hem "een van de grote figuren uit het Limburgs verzet" (dl. 8, blz. 538). Moonen belandde eind 1944 in het Revier, het kampziekenhuis, van Sachsenhausen, werd vandaar op 6 februari 1945 naar concentratiekamp Bergen-Belsen gebracht, waar hij op Paasmaandag 2 april 1945 aan tyfus is overleden. De koningin verleende hem postuum het verzetskruis.

De hierna op bladzijde 143-154 gepubliceerde tekst van Manders' verslag beslaat de periode van Dolle Dinsdag (5 september 1944) tot en met Kerstmis 1944. De Leendse burgemeester schrijft met afschuw over de kerstviering "in dit barbaarsche wreede heidendom". 'Stille Nacht, Heilige Nacht' in het concentratiekamp Sachsenhausen en het werkcommando 'Klinker' waar terzelfder tijd gevangenen werden opgehangen en gemarteld, kan men zich groter waanzin voorstellen?

In de interessante bijlage van het Eindhovens Dagblad van 17 september 1994 ter gelegenheid van de bevrijdingsherdenking komt deze 'viering' ook ter sprake op pagina 5. Daar leest men over de verzetsstrijdster Joke van Hapert-Lathouwers, wier (toen nog) verloofde, Jan van Hapert, op 15 juni 1944 had deelgenomen aan de overval op het distributiekantoor in Bladel en was ondergedoken. Vader Simon van Hapert en zijn dochter An werden daarvoor

gearresteerd: "Van Hapert sr. werd via Vught naar het concentratiekamp Sachsenhausen bij Oraniënborg gezonden. Kampgenoot en oud-burgemeester Manders van Leende herinnerde zich nog de kerstzang van Simon van Hapert. Maar deze keerde niet terug..."

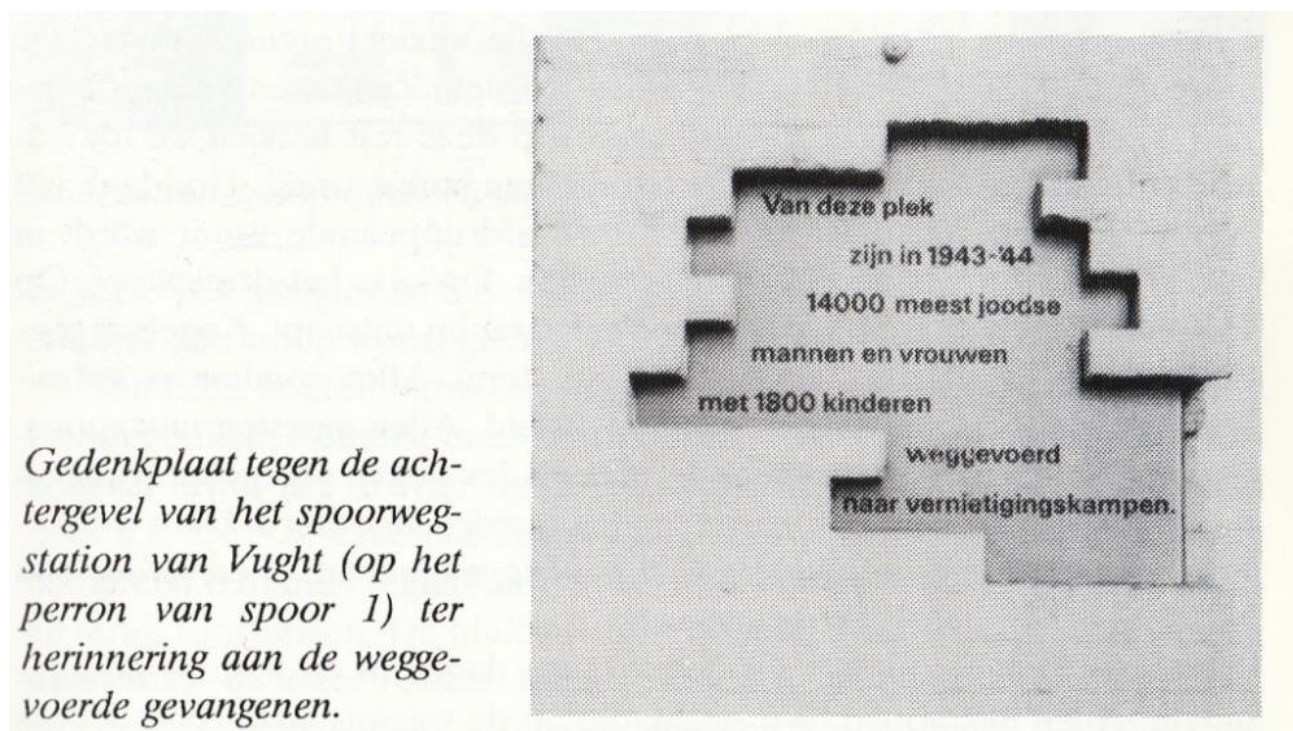
J.J.F. de Waal

Mijn belevenissen in de concentratiekampen van 6 juli 1944 tot mijn bevrijding op 3 mei 1945 en het tijdvak daarna tot mijn thuiskomst op 24 juni 1945

(Vervolg van de Heemkronyk, jrg. 33 (1994), nr. 3, blz. 104)

Dinsdag 5 sept. '44

De redding is nabij. De gevangenen gaan niet meer werken. De gehele morgen van 6.00 uur tot 12.00 uur op het appel. Geweldige ontploffingen horen we van alle zijden. Vervoerd zullen we wel niet meer kunnen worden. Zouden we door de partizanen ontzet worden? Om 12.00 uur gaan we eten. Eten laten staan, aantreden voor z.g. baden. Alleen handdoek medenemen. Zodoende werd ook geen eten meegenomen. Uren op het appel en des middags werden we ingeladen in beestenwagens met 80 man in iedere wagen. Waar gaan we heen? Hoe lang duurt de reis?

't Is alles onzeker. Zouden we dan toch vervoerd kunnen worden? De trein vertrekt. Vele briefjes van de gevangenen aan hun naaste verwanten werden uit de wagons geworpen met een laatsten groet. Vele van deze briefjes zijn door de zorg van welwillende burgers op de plaats van bestemming gekomen. Zo ook een van mijn dorpsgenoot Drs. Harrie Beliën, waarin hij mededeelde, dat ik ook naar Duitsland vertrokken was. In de wagons staan we mannetje naast mannetje. Geen eten, geen drinken. De wagons geheel gesloten, zodat alle uitzicht ontnomen was.

De behoeften moeten in de wagon gedaan worden. Zieken en flauwgevallen moeten in de wagon blijven liggen. Op deze reis hebben we tot zaterdag avond een stuk brood gehad met een stukje worst. Goddank het regent. Het van het dak van den wagon afdruppelende water wordt in dekseltjes of zoiets dergelijks opgevangen. Dat was het drinkwater.

"Des middags werden we ingeladen in beestenwagens."

Op Holland gebied is nog iemand uit onze wagon ontsnapt. Kogels regende het langs de wagon voor de trein stil stond. Allen zouden we gefusilleerd worden. De soldaten werden opgesteld. Allen moesten uitstappen. Ons laatste uur was geslagen en in stilte baden velen, neergehurkt in een hoek, bang voor de kogels, welke zouden worden afgevuurd. Door overreding van den Lageroudste, die ook in onze wagon zat, is er verder aan het dreigement geen gevolg gegeven.

't Is zaterdagmorgen. We hebben 4 lange dagen in de wagons doorgebracht. Allen uitstappen. We zagen, dat op de wagons met grote letters stond geschreven: "Partizanen". Natuurlijk een misleiding voor het Duitse volk. We waren aangekomen in Oraniënburg bij het kamp Sachsenhausen ongeveer 30 km. N.O. van Berlijn. Te voet naar het kamp. Blij dat we uit de wagons waren.

Sachsenhausen

Hoe ziet er zo'n Duits concentratiekamp uit? Bijna alle gevangenkampen lijken op elkaar. Men marcheert er door een poort naar binnen met ontbloot hoofd, duimen op de naad van de broek. Strak vooruitziende en in korte pas alwaar een S.S. man het aantal telt, dat vooraf door de leider van de troep wordt gemeld. Men komt op een grote binnenplaats, waaromheen houten barakken met de grote woorden o.m. "Sauberkeit, Gehorsamkeit, Reinheit enz." In enige barakken is ondergebracht de ziekenzaal ofwel het "Revier" genaamd, schrijfbureau, arbeidsbureau, keukens e.a. De S.S. kazernes liggen buiten het kamp. Wanneer men in het kamp een S.S. man tegenkomt, moet men met een ruk de muts afnemen en strak vooruitzien.

Concentratiekamp Sachsenhausen, het poortgebouw.

De blokken zijn verdeeld in tweeën, genummerd en daarachter de letter A of B. Iedere afdeling heeft een woongelegenheden en een slaapgelegenheden. Op ieder blok een wasruimte.

Als hoofd van een blok staat een blokoudste, meestal een Duitse misdadiger, daaronder een schrijver en een kameroudste, de Stubeälteste. De blokoudste is verantwoordelijk voor de goede gang van zaken in het blok en hij is tevens kameroudste van afdeling A. Een blokoudste is iemand met groot gezag; vanzelfsprekend heeft hij dus behoorlijk te eten en behoeft hij niet te werken.

Heinkelfabrieken

In Sachsenhausen hebben wij des avonds het eerste eten gehad na 5 dagen vasten. De volgende dag zijn we na de gehele nacht geadministreerd en gecontroleerd te zijn te voet gegaan naar de aldaar gelegen Heinkelfabrieken. Intussen was ook het transport, dat de dag na ons uit Vught vertrokken was, in Sachsenhausen aangekomen. De voettocht was barbaars.

Zijn eerste ervaringen als gevangene van het concentratiekamp Sachsenhausen deed Manders op in de nabijgelegen Heinkel-vliegtuigfabrieken.

Hiernaast een Heinkelfabriek in Duitsland. Op deze foto uit 1939 leggen monteurs de laatste hand aan twee reeds met oorlogskentekens beschilderde Heinkel-111-bommenwerpers.

Iedereen moest mee. Gebrekkigen, zieken enz. Er werd geslagen, gesmeten, gesnauwd. Zieken, die mee strompelden werden door de begeleidende honden gebeten en voortgesleurd. Zelfs de Duitse vrouwen die dit alles aanzagen, zo'n armzalige lange stoet, schudden vaak meewarig het hoofd en hadden tranen in de ogen.

Op de Heinkelfabrieken, alwaar we praktisch niet behoefden te werken, was het slecht. Slecht gelegerd in een grote tochtige vliegtuighal, welke kapot gebombardeerd was, geen ziekenhuis, geen wasgelegenheden, geen toiletten. Elke nacht vaak meerdere malen uit de kribben in de bossen wegens luchtgevaar. Geen jassen voor de koude en dat bij regen of heldere vrieslucht. Wij hadden ook geen ondergoed. Geen handdoek, geen zakdoek. Stelt U zich dat alles eens voor, daarbij komende, dat zeer velen verkouden waren en aan dysenterie leden. Des morgens om 4 uur opstaan, zeer lange appels in regen en koude. Voortdurend overdag opgejaagd en geslagen te worden. Daarbij zeer weinig eten.

De eerste grote ellende in de Duitse concentratiekampen werd ondervonden. Met honderden gingen we vaak vanwege de koude tegen elkander staan als een zwerm met bijen. Het is voorgekomen, dat een van degenen, die midden in de groep stond, werd doodgedrukt. Eindelijk kregen we papieren onderbroeken. Ik was er twee machtig kunnen worden. Deze heb ik los geknipt en daarvan heb ik een soort kazuifel gemaakt. M'n rug en m'n borst waren nu beschermd tegen de windkoude. Kraken deed het geweldig en daarvoor moest opgepast worden, dat geen kapo het hoorde. Bovendien lag je vanwege de koude en van het stelen van je goed altijd gekleed te bed. Zelfs moest men het hoofd op de klompen leggen wilde men den volgenden dag niet barrevoets gaan. Was men iets kwijt, bijkrijgen deed men het niet meer. Zo werden daar de dagen doorgebracht in vuiligheid en nietsdoenerij. Geheel Vught lag daar met nog enkele duizenden Polen, die wegens de opstand in Warschau, gevangen genomen waren. Wij hadden daar een vast kringetje van 13 personen, bijna allen collega's. Geen daarvan is teruggekeerd naar zijn gezin.

Des morgens werden enige rozenhoedjes al wandelend met elkander gebeden. Des middags werden korte oefeningen gehouden door enige geestelijken. Verder kregen we dan vaak zogenaamde gymnastiek, welke bestond uit hardlopen, marcheren en hurken zitten. Ik had ook een groep van ongeveer 200 man voor mijn rekening gekregen om les te geven. De gevangenen stonden daar erg op. De secretaris van den Bisschop van Roermond, de Zeer Eerwaarde Heer Moonen en andere geestelijken en bekenden waren altijd de eersten om bij mijn groep te komen. U begrijpt wel, dat de gymnastiekles wel anders was, als die gegeven door de kapo's. Mijn lesgeven bestond uit: vingers buigen en strekken. Geen vermoeienissen. De lessen door de kapo's gegeven: hardlopen hurken zitten.

De orde werd onder deze massa mensen met veel slaan gehandhaafd. Eenmaal zag ik hoe iemand, die z'n haar niet had laten knippen, omdat hij als Nederlander toch als Germaan beschouwd werd en dus zijn haar mocht laten groeien, met een bierfles werd doodgeslagen. Een volgende séance. Iemand had gerookt des avonds na het appel. Stokslagen waren het gevolg, gepaard gaande met een vreselijk gekerm. Er werd door de gevangenen gefloten en geroepen "Häftling, Häftling". Een 200 man moest voor straf op de hurken gaan zitten, waaronder ook burgemeester Magnée uit Bergeijk en ik. Om de tien man kregen er vijf 25 stokslagen. Wij zijn er buiten gevallen. Ik heb nadien de gepijnigde lichamen gezien. De mensen konden geruime tijd niet meer zitten of liggen.

Transporten

Dagelijks gingen er van de Heinkelfabrieken transporten naar de werkkampen. Blij waren we weder weg te kunnen van dat gesel-oord, ofschoon we grote vrees hadden van transporten, daar die de meeste sterfgevallen gaven. Eind september kwamen ook wij aan de beurt. Weer geheel ontkleed. M'n papieren hemd werd afgenomen. Wat men weer eens van 'n ander of van 'n dode aan kleding machtig had kunnen worden werd afgenomen en met ons dun pakje aan kwam ik met de collega's uit Heeze, Bakel, Middelbeers en Son in de Grosz Ziegelwerke "Klinker" nabij het kamp Sachsenhausen aan. De sterkeren waren voor dit kamp uitgekozen, daar zwaar werk verricht zou moeten worden.

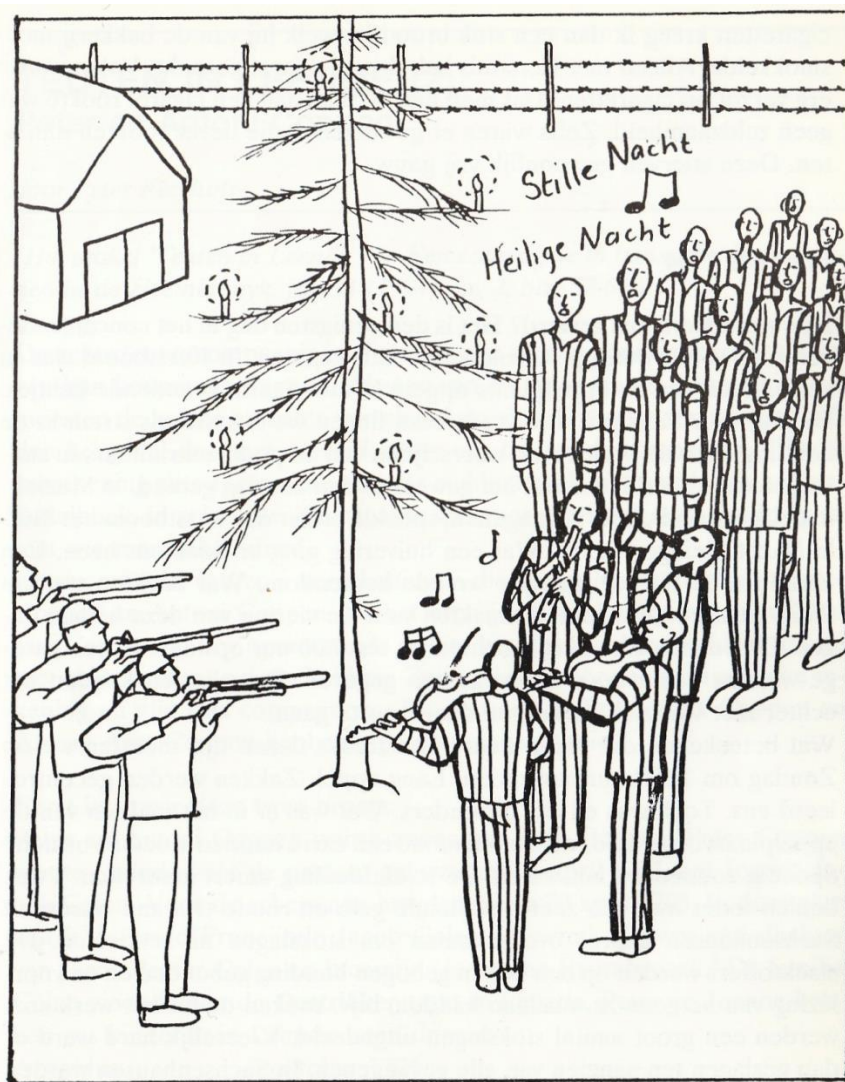
"Klinker"

Na aankomst met de trein aldaar, mochten we in verband met de koude met een 400 man in een aardappelkelder. Daarin zijn we de gehele nacht gebleven om weer geadministreerd te worden. Omstreeks 3.00 uur kwamen we in barak 4A. We troffen het, want we waren met 5 collega's in dezelfde barak. In onze afdeling waren we met 160 man. Met 2 personen in een smalle krib. De burgemeester van Heeze was mijn directe slaapgenoot. Veel lief en leed zouden we met elkander in dit kamp moeten delen. In deze kleine slaapzaal sliepen we als het ware in hondenhokken. Voor dit aantal mensen waren 2 smalle gangetjes van ongeveer 50 cm. breed en 8 m. lang. Bij het opstaan om 4.00 uur moesten allen zich terstond aankleden. Alles doen in liggende houding. Rechtop zitten in bed is onmogelijk. Dit leert echter allemaal. Direct na het opstaan naar het waslokaaltje, 300 man moet zich gelijktijdig wassen. Hoe is dit mogelijk, vooral als men er rekening mede moet houden, dat men geen kleren op zijn bed kan laten liggen, in verband met het stelen. En in het waslokaal moest men het bovenlijf ontbloot hebben. De rest van je goed kon je nergens wegleggen. 't Enig mogelijke was dus om je bovenkleren in je broek te verbergen. Was je in het gelukkige bezit van een handdoek, dan moest je die op een of andere wijze aan je broek vastbinden, anders werd hij je ontstolen. Om half vijf eten. Dit bestond uit een honden bakje met 3/4 liter watersoep. Om 5 uur naar buiten. De dag was buiten begonnen en we kwamen niet meer binnen voor des avonds half zeven.

In de "Klinker" was ik oorspronkelijk ingedeeld als opperman. Zwaar werk is daar verzet moeten worden. De eerste weken moesten we de gehele dag zware betonnen palen voor een bouwwerk sjouwen. Met 8 man hadden we met een paal op onze magere schouders een zware last. Daar komt een witkiel, 'n soort Duitse opzichter aan. Enige trappen. Minstens 3 man moesten onder de paal uit. De anderen moesten dan alleen de zware last torsen. Allen, die dit werk moesten doen zijn dan ook wegens zwakte naar Sachsenhausen getransporteerd en allen zijn overleden ook onze z.g. voorman kapelaan Hein Logmann. Wat heb ik menig tientje van een rozenhoedje met hem gebeden, wanneer we naast elkander liepen om zware vrachten te trekken of voort te duwen. Later ben ik met den burgemeester van Heeze in het z.g. boscommando gekomen. Dit was het zwaarste commando op Klinker. De gehele dag zeer hard werken. Stenen lossen en op stapels zetten, steigerplanken vervoeren, specie maken en aanbrengen bij de metselaars. En wat ik veel heb moeten doen met collega Serraris was: Water dragen voor het aanmaken van cement. Dit was 'n aangenaam werk. De gehele dag met 2 emmers water lopen. Men kon eens met een ander spreken aan de pomp. Van de 2 emmers werd er minstens altijd een over de bak gegooid om niet te vlug gereed te zijn. Dit water moest op ongeveer 150 meter afstand gehaald worden. Dit boscommando moest op ongeveer 20 minuten lopen van het kamp "Klinker" een nieuwe granatenfabriek bouwen.

Wat was "Klinker"? 'n Steenfabriek, maar niet in hoofdzaak. In de steenovens waren onder gebracht de granatenfabriek en de ijzergieterijen. Vanzelfsprekend was dit om militaire redenen gedaan in verband met luchtgevaar. Zo'n fabriek moest nu ook gebouwd worden in een bos. Het opperen en het grond uitspaden heb ik daar wel geleerd. Oorspronkelijk kwam er niet veel van terecht. Veel werd er door de S.S. geslagen. In de aanvang kon ik niet snel genoeg de stenen doorgeven. 'n S.S. man zou het mij voordoen. Hij stelde zich voor mij op. Niet snel genoeg kon ik de stenen met twee tegelijk opvangen en netjes wegzetten. De S.S. man werd kwaad, nam een gebroken steen, gooide mij naar het hoofd op ongeveer 3 meter afstand, waardoor ik een bloedende wonde aan het hoofd opliep. Dit niet voldoende zijnde wierp hij nog een steen, welke mij aan de rechterhand verwondde en vervolgens een, welke ik met de linkerhand opving. Geheel bebloed moest ik doorwerken. Zelfs afwassen was niet toegestaan. Wanneer een wagentje met cement of stenen uit de rails liep, hetgeen door het slechte materiaal vaak geschiedde dan werd er flink geslagen. 'n Agent van politie, Keijzer genaamd, die bij mij werkte, liet een steigerplank vallen. De Bauführer trapte hem zodanig, dat zijn been gebroken was. Toch moest hij daarmee doorwerken en toen dit niet lukte, daar hij niet meer op zijn benen kon staan, werd hij al trappende van het terrein gesleept.

Van half december tot half januari heeft het daar tussen 10 en 25 graden gevoren. Wat moesten de opperlui nu doen? Om 5 uur 's morgens stonden we buiten. Daarna moesten we tot ongeveer 8 uur wachten in de felle koude wind met weinig kleren aan tot de S.S.-wachten kwamen met hun honden om ons te begeleiden naar het werk. De weg liep over een spoorrails. De tocht van en naar het bos ging altijd in een zeer gejaagd tempo met veel snauwen en slaan. Op het terrein kon niets gemetseld worden met 25 graden vorst. Dan maar graven. De gehele lange dag met pikhouweel en schop onder streng toezicht. Het was monnikenwerk met deze temperatuur. Des middags kregen we om 12.00 uur 'n kwartiertje pauze, waarin we twee dunne sneetjes brood kregen met een half schijfje worst. Wanneer we 's avonds thuis kwamen, dan kregen we 1/2 liter koolrabi soep en 'n stuk brood. Dan gauw naar bed, indien we tenminste geen luizencontrole hadden, hetgeen altijd gebeurde donderdags avonds en op zondagmiddag.

*Kerstviering 1944 (zie blz. 154): "...'n Muziekkapel, gevormd uit de gevangenen, speelde onder den kerstboom het "Stille Nacht Heilige Nacht"..."
Tekening: Mariëtte Scheepers, 1994.*

Om de 14 dagen hadden we des zondags vrij. Dan moest deze dag door gebracht worden met je te laten scheren, waarvoor je tenminste 2 uur in de rij moest staan, want Polen en Russen gingen gewoonlijk voor. Bedden schoonmaken. Dekens kloppen. Des middags hielden we een samenkomst met kapelaan Hermus uit Amby. Dit was onze geestelijke oefening. Bovendien kregen we na een poos zondags 5 sigaretten. Deze heb ik nooit gerookt, maar altijd gegeven aan Willy Houwen uit Helden-Panningen. Deze werkte als bakker in de bakkerij. Voor mijn sigaretten kreeg ik dan een stuk brood hetwelk hij van de bakkerij meesmokkelde. Alleen met Kerstmis heb ik een sigaret gerookt. Velen waren erg verzot op sigaretten. Dat men met 10 man aan een sigaret rookte was geen zeldzaamheid. Zelfs waren er gevangenen die liever rookten dan aten. Deze stierven gewoonlijk vrij gauw. Kerstboom was in het midden van de appelplaats opgericht met daarin brandende lichtjes. De dag voor Kerstmis, het vredefeest, liepen we des avonds stram in de houding door de poort. Aan weerszijden van de poort mitrailleurs in stelling en enige soldaten met het geweer in de aanslag gereed. 'n Muziekkapel, gevormd uit de gevangenen, speelde onder de kerstboom het "Stille Nacht Heilige Nacht". Wat een huivering ging er door ons heen. Een kerstfeest in dit barbaarse wrede heidendom. Wat dachten we aan thuis, waar ze alles gereed maakten voor de viering van deze heilige dagen.

Kerstmis 1944

Omstreeks deze tijd moesten we op zondag om 12.00 uur aantreden. Lang appel. Zakken werden gecontroleerd enz. Toch was er iets bijzonders. Wat was er in het midden van de appelplaats opgesteld, waaromheen we een carré hadden moeten vormen? Spoedig zouden we het weten. De strafafdeling moest aantreden. Twee beulen ieder met een zeer opvallende gele en rode trui aan waren uit Sachsenhausen expres overgekomen om stokslagen uit te delen. De slachtoffers werden op een bok in gebogen houding gebonden en na voorlezing van hetgeen ze misdaan hadden, bijv. roken onder het werk enz. werden een groot aantal stokslagen uitgedeeld. Vreselijk hard werd er dan geslagen ten aanzien van alle gevangenen. In Sachsenhausen werden er die dag enkelen opgehangen. Dit is het Duitse Kerstfeest.

(Wordt vervolgd)

KAMPBELEVENISSEN VAN EEN LEENDSE BURGEMEESTER, 1944-1945 (3)

door G.J.A. Manders (+)

Inleiding

De Leendse burgemeester Fried Manders was met zijn collega's Theo Serraris uit Heeze, Jan Smulders uit Oost-, West- en Middelbeers, Henk Veeneman uit Son en Breugel, Wim Wijtvliet uit Bakel en Milheeze sinds eind september 1944 tewerkgesteld in de Grosz Ziegelwerke 'Klinker', een werkkamp of buitencommando van het nabijgelegen concentratiekamp Sachsenhausen. In deze steenfabriek raakte Manders het contact met zijn Brabantse collega's kwijt. Burgemeester Wijtvliet werd naar concentratiekamp Buchenwald overgebracht, waar hij op 9 (volgens een andere bron 8) februari 1945 is overleden. Ook burgemeester Smulders belandde in hetzelfde kamp.

Concentratiekamp Buchenwald lag in de landstreek Thüringen, midden- Duitsland; dit gebied behoorde kort geleden nog tot de DDR. Vlak bij Weimar, de stad waar ooit kunstenaars als Goethe, Schiller, Liszt en Bach gewoond en gewerkt hadden, werd een van de gruwelkampen van de nazi's opgericht. Begonnen in 1937 als Konzentrationslager Ettersberg, telde Buchenwald eind september 1939, na de Duitse inval in Polen, 8634 bewoners. Op 31 december 1943 verbleven er 37.319 gevangenen, een jaar later 63.084. Eind maart 1945 werd het kamp bevolkt door 80.436 personen. In totaal lieten 56.554 mensen in concentratiekamp Buchenwald het leven, niet meegerekend de gevangenen die van hier ter vernietiging naar Auschwitz of andere uitroeiingskampen waren gestuurd; hun aantal bedroeg 13.017. Een andere telling vermeldt 239.000 ingeschrevenen in Buchenwald (het hoogste aantal na Auschwitz), van wie er 60.000 (25%) zijn omgekomen.

Buchenwald was weliswaar niet rechtstreeks op uitroeiing ingesteld, toch bedreven de SS'ers, onder wie de beruchte sadist Martin Sommer, er de grofste gewelddaden. In de ziekenafdeling, het Revier, vonden talloze mensen de dood door gifinjecties en na medische proeven, zoals het besmetten met tyfusbacillen. Gevangenen van Buchenwald presteerden het een geheime militaire organisatie uit te bouwen. Zo konden ter dood veroordeelden verborgen worden gehouden. Ook mislukten daardoor gedeeltelijk de massale evacuatieplannen van de SS. Op 13 april 1945 bereikten Amerikaanse troepen Buchenwald, nadat gevangenen er op 11 april al gewapenderhand in actie waren gekomen en de wachttorens en de belangrijke punten hadden bezet.

In de barakken van concentratiekamp Buchenwald ten tijde van de bevrijding. Naar dit kamp werden burgemeester W. Wijtvliet van Bakel en Milheeze en burgemeester J. Smulders van Oost-, West- en Middelbeers getransporteerd.

Henk Veeneman (geb. 09-09-1909 in Woensel), de gemeentesecretaris en waarnemend burgemeester van Son en Breugel, werd overgebracht naar concentratiekamp Mauthausen in Oostenrijk, waar hij op 19 februari 1945 arriveerde. Veeneman stond ten tijde van zijn arrestatie in Vught al lang op de zwarte lijst van de Duitse bezetter. Hij verving sinds 31 december 1943 burgemeester mr. R.L.M. Schoepp, die was gegijzeld en die eveneens in kamp Vught heeft gezeten. Voordat Veeneman weigerde inwoners van Son en Breugel aan te wijzen om in Zeeland aan de kustverdediging te gaan werken, had hij in zijn functie van eerste secretaris van de R.K. Federatie van Harmonie- en Fanfaregezelschappen de verplichte aansluiting van deze federatie bij de Kultuurkamer uit volle overtuiging met alle mogelijke middelen gedwarsboomd; de Kultuurkamer was in 1941 ingesteld om het culturele leven van Nederland ondergeschikt te maken aan de fascistische ideeën. Ook regelde hij distributiebonnen waar dat nodig was.

Mevrouw A.W.M. Veeneman-Winters is er zich vijftig jaar na dato nog pijnlijk van bewust hoe haar echtgenoot op die stralende zomermorgen van 6 juli 1944, daags voor de derde verjaardag van haar zoontje, achter het huis op zijn fiets stapte en richting Best reed; vandaar wilde hij in gezelschap van de Bestse gemeentesecretaris H. van Zeeland de reis vervolgen naar Vught, waar hij al meermalen had moeten verschijnen. Veeneman beloofde zijn echtgenote voor het avondeten weer thuis te zijn. Het werd een afscheid voorgoed. Nooit hebben ze elkaar weergezien... Wie kan zich niet de ontredde en het verdriet van mevrouw Veeneman voorstellen in de periode die volgde? Haar man, die sterk beseftte hoe groot gevaar hij voortdurend liep, had vooral omwille van haar niet onder willen duiken omdat zij aan het eind van haar zwangerschap was. Achttien dagen na zijn arrestatie in Vught werd zijn dochtertje in Son geboren. Henk Veeneman heeft er nog weet van gehad. In de laatste dierbare levenstekens die mevrouw Veeneman van haar echtgenoot ontving, drie kattebelletjes, gesmokkeld uit kamp Vught, schrijft hij over zijn kind, dat hij echter Elsje noemt in plaats van Lisette, haar werkelijke naam. Mevrouw Veeneman heeft toen met haar drie kleine kinderen een zware, onzekere tijd doorgemaakt. Wat heeft ze niet avonden lang voor in haar woning tevergeefs zitten wachten op de thuiskomst van haar man. Ook moest ze het meemaken dat een onverlaat haar eind 1944 aan huis lastig viel. Het individu bood aan om, als ze een som geld betaalde, ervoor te zorgen dat haar man terug zou keren. Ze is er wijselijk niet op ingegaan. Pas in januari 1946 verkreeg mevrouw Veeneman van het Rode Kruis in Den Haag de gevreesde zekerheid. Volgens de officiële kampregistratie was haar man op 14 april 1945 overleden, na op 7 april in het Krankenhuis, de ziekenafdeling, van Mauthausen te zijn opgenomen.

In Mauthausen.

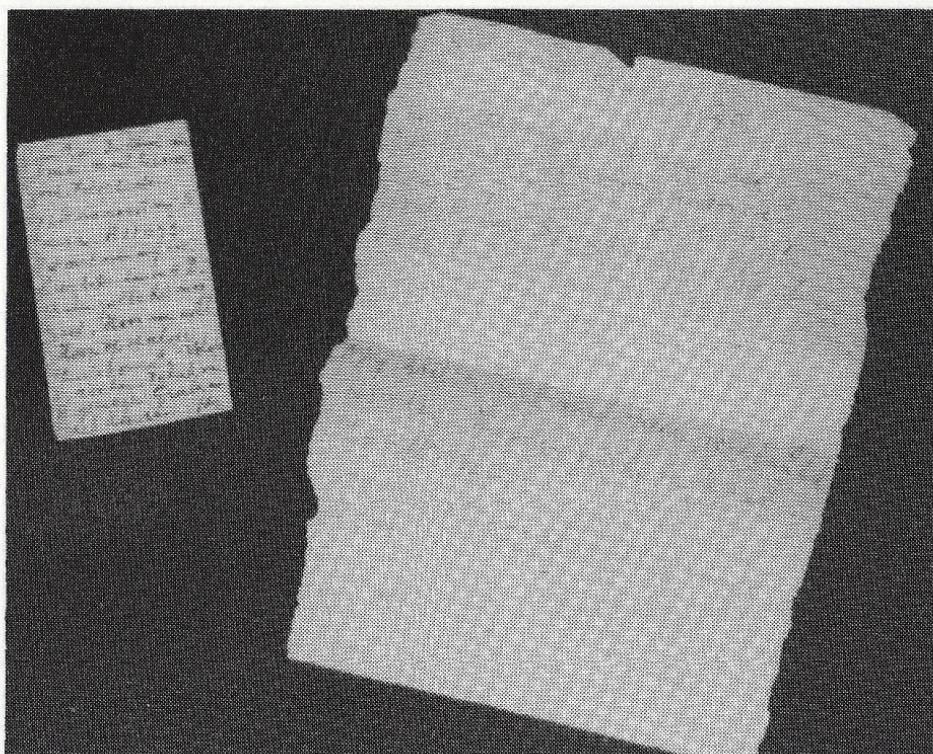
'Het kamp van de sluipmoord', een uitvoerig verslag dat Veenemans inmiddels overleden kampgenoot J.H.T. Colleijne na de oorlog schreef, komt de gemeentesecretaris/waarnemend burgemeester van Son en Breugel herhaaldelijk voor. Daaruit blijkt dat Veeneman ook in Amstetten, een bijkamp of buitencommando van Mauthausen tewerk is gesteld.

Mauthausen aan de Donau, 22 kilometer oostelijk van Linz in Opper-Oostenrijk en 170 kilometer westelijk van Wenen, was sinds 1939, dus na de "Anschluss", het centrale concentratiekamp ('Mutterlager') voor heel Oostenrijk. 69 verschillende kampen, zoals het 55 kilometer oostelijk van Linz gelegen Amstetten, vielen onder beheer van Mauthausen. Volgens schattingen hebben 225.000 à 335.000 gevangenen in Mauthausen verbleven. Een andere opgave vermeldt 230.000 ingeschrevenen, van wie er 120.000 (53%) zijn omgekomen. Colleijne beschrijft in zijn verslag schrijnende gebeurtenissen die het voorstellingsvermogen van een redelijk mens schier te boven gaan. Oorlogsgeschiedschrijver L. de Jong getuigt dat deportatie naar Mauthausen gelijk stond aan een doodvonnis. Het onmenselijke werk in de steengroeve met de beruchte dodentrap van 189 treden, de 'muur van de valschermspringers', talloze slachtoffers hebben ze geëist. Mauthausen werd op 7 mei 1945 door de Amerikanen ingenomen. Van 7 tot 10 mei stierven er nog 2000 gevangenen; tussen de barakken lagen overal lijken.

Burgemeester Jan Smulders (geb. 13-01-1898 in Middelbeers) was evenals burgemeester Wijtvliet vanuit Sachsenhausen naar Buchenwald gevoerd. Zijn echtgenote G.C.M.Th. Beliën

was de dochter van Jan Beliën (1871- 1961) uit Leende. Haar neef drs. Harrie Beliën uit Leende kwam, zoals in het vorige deel al is gemeld, eveneens via concentratiekamp Vught in Sachsenhausen terecht. De burgemeester van Oost-, West-, en Middelbeers werd op 6 juli 1944 in Vught gearresteerd. Kort nadien, in de nacht van 14 op 15 augustus 1944, zou zijn drie jaar oudere broer P.J.C. Smulders, de burgemeester van Someren, door een moordcommando van de Nederlandse SS bij Sluis 13 langs de Zuid-Willemsvaart onder Someren worden doodgeschoten.

Ook burgemeester W.J.M. Wijnen van Asten was het slachtoffer van deze geruchtmakende moordpartij. Ruim een maand na dit drama werd bovendien de echtgenote van burgemeester Wijnen door een granaatscherf getroffen; ze stierf op 27 september 1944 in het ziekenhuis. De dood van Smulders en Wijnen betekende het einde van het burgemeestersverzet in Zuidoost-Brabant.

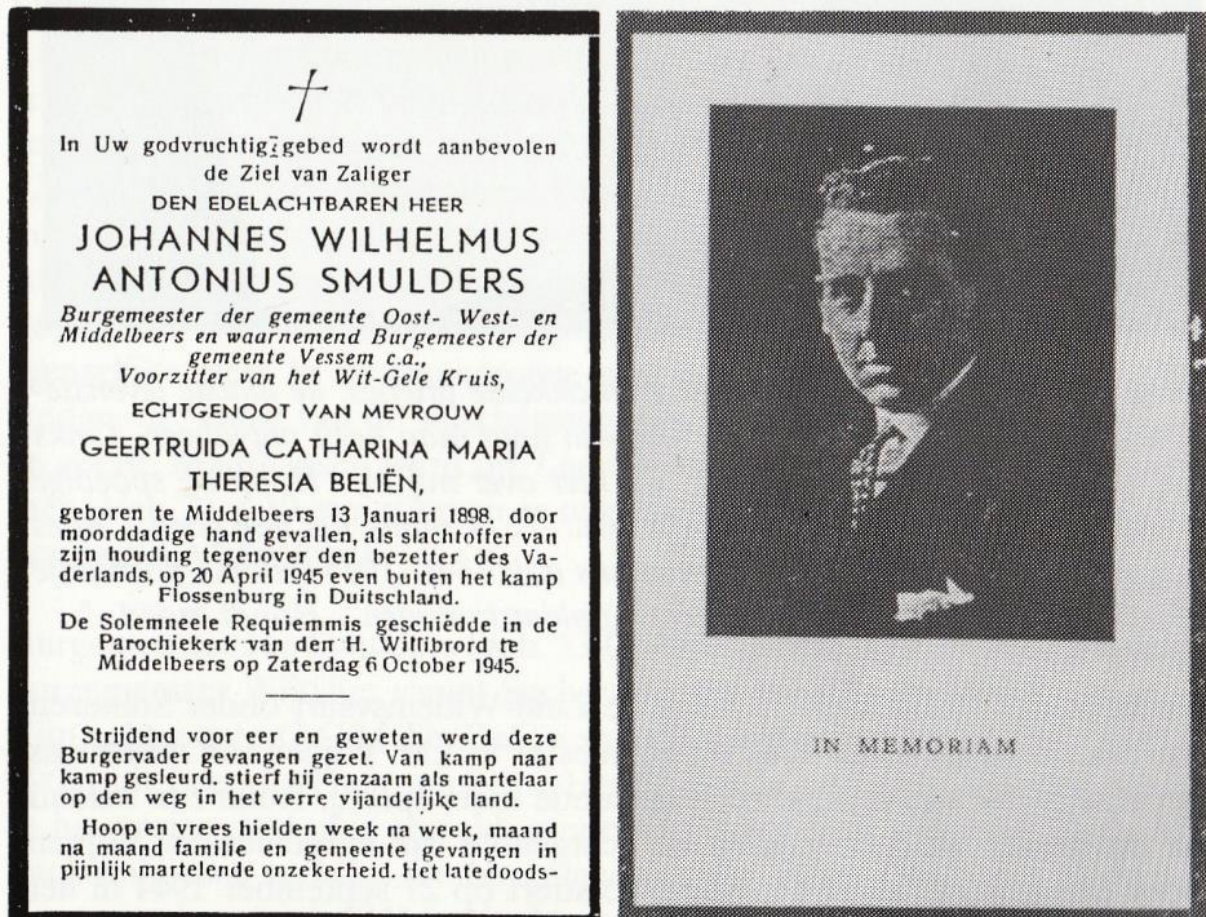
Twee van de drie uit kamp Vught gesmokkelde briefjes, de laatste levenstekens die mevrouw Veeneman in Son van haar man heeft ontvangen. Links een vloeitje met o.a. de tekst: "... Zit niet over mij in... Hoop op spoedige thuiskomst..." Op het rechtse briefje o.a.: "... Ik maak het nog goed... Alles nog gezond? Ook Elsie? [= Veenemans d.d. 24-07-1944 geboren dochtertje Lisette] ... Wij zullen wel niet meer verplaatst worden... Houdt moed..."

Een andere broer, A.J.M. (Sjef) Smulders, werd hierna burgemeester van Vesseem, Wintelre en Knegsel, welke buurgemeente Jan Smulders tijdens de oorlog had waargenomen. De weduwe van Jan, Truus Smulders-Beliën (1902-1966), volgde haar man in de Beerzen op als eerste vrouwelijke burgemeester in Nederland. Zij raakte zeer bevriend met mevrouw Veeneman door het noodlot dat haar beider echtgenoten had getroffen. Mevrouw Veeneman was vroeger op het pensionaat in Eindhoven de klasgenote en vriendin van Truus' veel jongere zus Jo Beliën geweest. Samen met Jo kreeg mevrouw Veeneman daar les van Truus Smulders-Beliën, vóór haar huwelijk lerares op dat pensionaat, terwijl de in Leende geboren vader Jan Beliën geregeld een bezoek aan de school van zijn dochters bracht in zijn functie van onderwijsinspecteur.

Mevrouw Smulders schreef mevrouw Veeneman in Son op 22 augustus 1945 vanuit Middelbeers een brief, waarin ze o.a. meedeelde:

"Mijn man, Zus [= A.W.M. Veeneman-Winters], moet bij een transport geweest zijn vanuit Buchenwald naar Dachau van plm. 12000 man, waarvan er plm. 500, (zeer verzwakt) in Dachau, na 19 dagen zijn aangekomen. Deze arme stakkerds zijn met een bete broods en 5 aardappelen op stap gegaan en hebben onderweg niets meer gekregen."

Burgemeester Jan Smulders is op 20 april 1945 even buiten concentratiekamp Flossenbürg, een kleine 100 kilometer noordelijk van de Beierse stad Regensburg, om het leven gebracht.

*Een gedeelte van het gedachtenisprentje van de in Duitsland vermoorde bur-
gemeester J.W.A. Smulders van Oost-, West-, en Middelbeers.*

Zoals uit het verslag van Manders blijkt, bewaarde de schrijver goede herinneringen aan bakker Willy Houwen uit Helden-Panningen. De Limburger verlichtte het leven van de Leendse burgemeester, nadat Manders als enige van zijn collega's op 'Klinker' was achtergebleven. Houwen had in de illegaliteit als hoofd van de Luchtbeschermingsdienst te Helden en leider van een knokploeg ook samengewerkt met drs. J .L. Moonen ('Ome Leo'), die in concentratiekamp Bergen-Belsen bezweken secretaris van de Roermondse bisschop, die in het vorige deel al ter sprake kwam. De Limburgse bakker was op 25 april 1944 in de Roermondse Weerd gearresteerd, uiteindelijk in Vught opgesloten en ter dood veroordeeld. Vermoedelijk is iemand uit Rotterdam in zijn plaats terechtgesteld. Deze Rotterdammer verbleef in de cel waar Houwen eerder in had gezeten. De kleren die de bakker er had achtergelaten, werden na de terechtstelling naar Houwens ouders in Helden gestuurd; het Rode Kruis had de dood van hun zoon bevestigd.

Op 26 april 1945 was Sachsenhausen ijlings ontruimd omdat de Russen in aantocht waren. De SS'ers hoopten de Oostzee en Zweden te bereiken, en met de gevangenen als gijzelaars een veilige aftocht te kunnen afdwingen. Van de 30.000 man die vertrokken, werden velen onderweg doodgeschoten, ook stierven velen van honger en kou. Door het spoor van lijken te volgen, haalden Rode-Kruiswagens de trieste karavaan, waar Houwen deel Van uitmaakte, op de zevende dag in. Toen de gevangenen in de buurt van de stad Schwerin door de Russen werden ontzet, waren er nog 12.000 levenden over. Op 6 juni 1945 keerde de doodgewaande Limburgse bakker Wiel Houwen, Manders' kampgenoot op Klinker', in Helden terug.

De tanks van de Sovjet-maarschalk G. Zjoekow stonden op 12 februari 1945 bij Küstrin aan de rivier de Oder op 100 kilometer oostelijk van Berlijn. Buitencommando "Klinker" werd ontruimd en via Sachsen-hausen werd Manders in een goederenwagen naar het volgende kamp vervoerd. De bestemming bleek Bergen-Belsen, zo'n 50 kilometer ten noorden van de Nedersaksische hoofdstad Hannover. Het kamp is bij velen bekend geworden als de plaats waar de joodse zussen Anne en Margot Frank gestorven zijn, nadat ze er tyfus hadden opgelopen; Anne Frank stierf in maart 1945, kort na haar zus Margot.

Het oorspronkelijke arbeidskamp Belsen werd in april 1943 door de SS overgenomen als 'Aufenthaltslager Bergen-Belsen'. Hier wilde men duizenden joden samenbrengen om ze uit te kunnen wisselen tegen Duitse geïnterneerden in het buitenland. Er valt weinig toe te voegen aan Manders' beschrijving van het mensonterend 'leven' in Bergen-Belsen, waar hij o.a. opmerkt: "Uit een lijk werden eetbare delen gehaald en opgegeten".

Naarmate de opmars van het Rode Leger en de geallieerden vorderde, werd Bergen-Belsen vanuit alle bedreigde kampen volgestouwd met gevangenen. Met tienduizenden kwamen ze, te voet, in open goederenwagens, zonder voedsel, zonder verzorging, zonder kleren. Ze kwamen om van honger en vertwijfeling, ze bevroren of zakten van uitputting in elkaar. Hun aantal steeg van 22.000 (eind januari 1945) naar 41.000 (eind februari 1945) tot 60.000 (midden april 1945). Door de vreselijke tyfusepidemie van februari 1945 stierven de gevangenen massaal. Toen de Engelsen op 15 april 1945 het kamp bevrijdden, konden ze ondanks de geboden hulp het sterven niet tegenhouden. Tot eind juni 1945 vielen er nog eens 13.000 slachtoffers. Het kamp zelf werd helemaal platgebrand ter bestrijding van de tyfusepidemie. De Engelsen dwongen de SS om de lijken te begraven; tegelijkertijd werden lijken met bulldozers naar de massagraven gebracht.

In dit inferno is in februari of maart 1945 ook jhr. mr. Th.W. Serraris (geb. 12-06-1906 in Oirschot), burgemeester van Heeze, ten gevolge van algehele uitputting bezweken. Pas in juli 1946 kwam daarover zekerheid van het Nederlandse Rode Kruis. Het laatste persoonlijke levensteken aan zijn echtgenote bestond uit enkele woorden, geschreven op een extra vloeitje gewikkeld om een uit concentratiekamp Vught gesmokkelde sigaret.

Henk mocht niet roemrijk wederkomen
vanuit den harden, wreedten slag,
vertellen hoe hij dag op dag,
zijn plicht getrouw is nagekomen.

Hoe viel hij? — Als we 't weten konden!
Wie hoorde nog zijn laatste groet?
Wie troostte hem, toen 't roode bloed
al doodend vloeide uit zijn wonde?!

Dit eene alleen verlicht onz' smarten:
hij bleef standvastig — hield zich koen
en heeft getoond, wat helden doen
als men, ten onrecht, hen komt tarten.

Ofschoon de vijand stond te tieren
is hij gegaan uit vrijen wil,
daar door zijn offer — ver en stil —
ons heilig recht zou zegevieren!

Thans heeft zijn ziel bij hemel lieden
ontvangen reeds den eere-kroon,
het honderdvoudig, eeuwig loon
dat zij de martelaren bieden

Drukkerij P. v. Lieshout, Eindhoven

Portret en gedicht op het gedachtenisprentje van H.A.J. Veeneman, gemeentesecretaris en waarnemend burgemeester van Son en Breugel. Op 13 april 1946 volgde na een plechtige requiemmis voor zijn zielerust een herdenking bij het graf van zijn ouders op het kerkhof in Son. (Zie ook blz. 7-9.)

De Leendse burgemeester schrijft dat hij gedurende zijn verblijf in Bergen-Belsen vaak in gezelschap verkeerde van zijn Heezer collega Serraris, aan wie hij zoveel steun had gehad en van zijn Geldropse collega Van der Putt.

K.L.H. van der Putt (geb. 17-12-1887 in Stratum), oorspronkelijk sigarenfabrikant, oud-lid van de Tweede Kamer, was de leider van het burgemeestersverzet in Zuidoost-Brabant. Behalve dat hij bepaalde maatregelen van de bezetter saboteerde, trok hij zich als burgemeester in het bijzonder het lot van de joden aan. Hij hielp ze zoveel mogelijk aan onderduikadressen. Is Manders de laatste bekende geweest die de Geldropse burgemeester heeft gesignaleerd? Wellicht is Van der Putt, evenals zijn Heezer collega, in Bergen-Belsen omgekomen. Na de oorlog keerde hij tenminste niet naar Geldrop terug. In 1951 werd daarom aangenomen dat hij was overleden. Voor zijn hulp aan joden werd hij postuum onderscheiden en ingeschreven in het 'Gouden Boek van Israël'.

Volgens het verslag behoorde in Bergen-Belsen ook mr. dr. T.J. Verschuur (geb. 18-03-1886 in Utrecht) tot het gezelschap van de Leendse burgemeester. Verschuur was in het derde kabinet-Ruijs de Beerenbrouck (1929-1933) minister van Arbeid, Handel en Nijverheid geweest en in

het tweede kabinet-Colijn (1933-1935) enige tijd minister van Economische Zaken. Hij had in de illegaliteit o.a. contacten gehad met de 'Groep Vorrink' en tevens illegale vergaderingen georganiseerd. Na zijn arrestatie op 1 april 1943 - hij woonde toen in Breda - verbleef Verschuur in het 'Oranjehotel' (de gevangenis te Scheveningen) en als gijzelaar op Beekvliet te St.-Michielsgestel; later kwam hij in de concentratiekampen Sachsenhausen en Bergen-Belsen terecht.

Hij is vermoedelijk op 26 april 1945 in een ziekenhuis te Poellitz (Politz) bij de Poolse stad Stettin of in het kamp Messenthin overleden.

In het besef dat een langer verblijf zijn ondergang zou betekenen en profiterend van de in wanorde geraakte administratie, wist Manders uit de hel van Bergen-Belsen te ontsnappen. Alles zou gunstiger zijn dan daar te blijven. Hij vertrok met een transport totdat de Duitse marinebasis Farge werd bereikt. De plaats ligt ruim 25 kilometer noord-westelijk van het centrum van de stad Bremen aan de rivier de Weser. Lager Farge was een buitencommando van concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg. Drie landgenoten die vanuit Bergen-Belsen met hem meegekomen waren, bezweken volgens Manders in kamp Farge, onder wie Van der Wey en Schweigmann.

Luitzen van der Wey (geb. 29-10-1905 in het Friese Warnswerd) was in Amersfoort koster van de Westerkerk en kruidenier. Als leider van de LO (Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers), district Amersfoort, gebruikte hij de kerk als contactpunt. Hij hielp onderduikers, gevangenen van kamp Amersfoort en spoorwegpersoneel, vooral na de Spoorwegstaking. Op 2 juni 1944 werd hij door de SD gearresteerd en belandde hij via Vught met Manders uiteindelijk in Farge, waar hij op 18 maart 1945 door uitputting om het leven is gekomen.

A.P.P. Schweigmann (geb. 29-06-1893 in Leeuwarden) was onderwijzer, verbonden aan het departement van Onderwijs. In het verzet luidde zijn schuilnaam 'Toontje Berger' (ook wel 'Borg' of 'Van Bergen'). Bovendien had hij de erenaam 'De Olieman', want bij onenigheden wist hij vaak olie op de golven te gooien. Zijn huis in Den Haag werd een toevluchtsoord voor onderduikers. Hij legde veel contacten met r.-k. geestelijken en via hen met de LO. Hij spande zich in om bonkaarten op de distributiekantoren te bemachtigen, liep op 13 juni 1944 met tientallen anderen te Amsterdam in een val van de SD, en werd via Vught, Oraniënborg en Bergen-Belsen naar Farge getransporteerd. Hij is daar waarschijnlijk in april 1945 overleden.

Schweigmann schreef ook het bekende verzetsgedicht 'Het Leger der Gezochten', waarvan de tekst hieronder volgt.

Het Leger der Gezochten

*In 't donker uur met stil gebaar,
bewust van 't dreigende gevaar,
gedreven door de vaste wil
hun plicht te doen, zo God het wil.
Zo trokken z'op en vochten,
het Leger der Gezochten.*

*Door d'overmacht terneer geveld,
ontrecht, beroofd, bedreigd, gekweld,
gedood, onteerd, tot as verbrand,
zo leefden wij in Nederland.
Toen trokken z'op en vochten,
het Leger der Gezochten.*

*Hun leger groeide tot een macht,
want 't onrecht wekte op tot kracht,
tot offerdaad en offermoed,
tot offeren van goed en bloed,
zo trokken z'op en vochten,
het Leger der Gezochten.*

*Hun leger telde rang noch stand,
't verschil viel weg, slechts éne band
verbond hen allen groot en klein,
zij wilden dieners, redders zijn.
Zo trokken z'op en vochten,
het Leger der Gezochten.*

*En velen vielen om hen heen...
Hun rijen sloten weer inéén.
En steeds opnieuw en onversaagd
werd aan des vijands macht geknaagd.
Zo trokken z'op en vochten,
het Leger der Gezochten.*

*Al duurde de strijd nog maanden lang,
al werd het rondom nóg zo bang,
al zagen zij geen uitkomst meer,
tóch waagden zij hun leven weer.
Zo trokken z'op en vochten,
het Leger der Gezochten.*

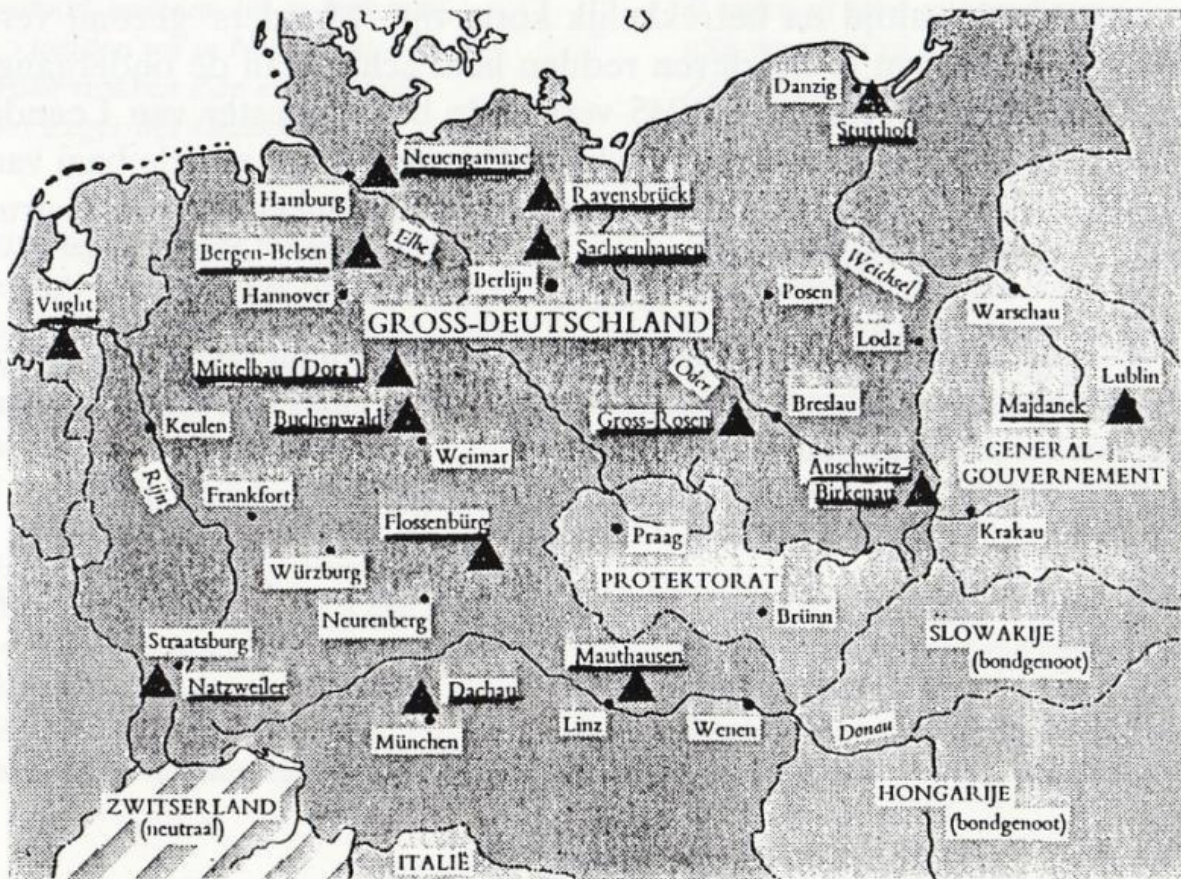
*Eéns zullen zij de vijand slaan,
ééns breekt het uur der zege aan,
ééns heeft hun voorste-linie-strijd
hun land van vijanden bevrijd.
Dan jub'len zij die vochten,
het Leger der Gezochten.*

A.P.P. Schweigmann
(alias 'Toontje Berger', 'Borg' of 'Van
Bergen', kampgenoot van burgemeester
G.J.A. Manders van Leende;
Schweigmann overleed in kamp Farge,
april 1945 (zie ook blz. 14-15).)

Het bombardement op de duikbootbasis Farge dwong Manders en zijn kampgenoten tot de voortzetting van hun moeitevolle tocht, want het "Herrenvolk" gaf zijn gevangenen niet aan de steeds nader oprukkende Russen en geallieerden prijs. In tien dagen werden de ongeveer 60 kilometer in noordoostelijke richting tot Bremervörde te voet afgelegd. Manders noemt deze plaats in zijn verslag Bremen-Vorden.

Doordat de Duitsers zoveel haast kregen, kon de bestemming Neuengamme te voet niet vlug genoeg worden bereikt. In Bremervörde ging het dus meteen de veewagens in om de resterende 75 kilometer te overbruggen.

Concentratiekamp Neuengamme lag vlak bij de rivier de Elbe, zo'n 20 kilometer ten zuidoosten van het centrum van de stad Hamburg. Hier werden Manders en zijn metgezellen aan hun lot overgelaten. Tijdens zijn korte verblijf in dit kamp van het op instorten staande Derde Rijk vochten de gevangenen op leven en dood om de voedselpakketten van het Rode Kruis.

De concentratiekampen van de SS tijdens de Tweede Wereldoorlog. De namen zijn onderstreept.

Vooraf de muzelmannen werden de dupe van dit gevecht. Muzelmannen, zo luidde de benaming van gevangenen die de eerste tekenen van dodelijke gelatenheid, onzekere passen, een afwezige blik, vertoonden; ze stierven altijd na betrekkelijk korte tijd. Manders' gezond verstand en zijn wil om te overleven reddden hem echter van de ondergang. In de tweede helft van april 1945 verliet de burgemeester van Leende Neuengamme met een transport richting Oostzee. Daar zou de baai van Neustadt in de Lübecker Bocht weldra het schouwtoneel zijn van de gruwelijke apotheose van zijn odyssee.

G.J.A. Manders, de schrijver van deze kampbelevissen, kreeg op 2 februari 1941 tijdens zijn installatie als burgemeester van Leende in het gemeentehuis de ambtsketen omgehangen van wethouder Jan Maas. Op de foto van links naar rechts: wethouder J. de Greef, mevrouw J.M.C.P. Manders-de Klerk, burgemeester G.J.A. Manders, wethouder J. Maas, raadslid J. Bax Jzn.

De veelheid van feiten die Manders in dit verslag noemt en de van lezers ontvangen reacties hebben bovenstaande inleiding meer doen uitdijen dan oorspronkelijk in de bedoeling lag. De persoonlijke tekst van G.J.A. Manders volgt hierna.

Mijn belevenissen in de concentratiekampen van 6 juli 1944 tot mijn bevrijding op 3 mei 1945 en het tijdvak daarna tot mijn thuiskomst op 24 juni 1945

(Vervolg van de Heemkronyk, jrg. 33 (1994), nr. 4, blz. 154)

Ziekte collega's

Met de collega's verliep het op Klinker slecht. Het zware werk en het geringe eten deed hen zeer verzwakken. De vreselijke koude en de slechte kleding deed de rest. De burgemeester van Bakel, Wim Wijtvliet, die zeer zwaar werk in den bouw van een bunker moest verrichten, kreeg al spoedig last van dikke handen en voeten.

W.G.C.F. Wijtvliet, geboren op 9 juni 1902 in Langeweg (gemeente Zevenbergen), sinds 23 december 1931 burgemeester van Bakel en Milheeze, op 9 (volgens andere bron 8) februari 1945 van ontbering gestorven in concentratiekamp Buchenwald. In de St.-Willibrorduskerk van Bakel werd op 1 juni 1945 een plechtige requiemmis voor zijn zielerust opgedragen.

Ik hoor hem nog zeggen tijdens zijn slechte gezondheid: "En wanneer ik te Vught bij de Beauftragte nog eens voor eenzelfde feit verantwoording moest afleggen, dan zou ik precies hetzelfde doen". Korte tijd nadien is hij wegens ondervoeding naar Sachsenhausen gebracht en later in Buchenwald overleden. Burgemeester Jan Smulders uit Middelbeers kreeg een zware longontsteking. Hij had ongeveer 40 graden koorts. Beneden deze temperatuur werd niemand in het ziekenhuis opgenomen of kreeg z.g. Blockschonung. Dr. de Vinck uit Amsterdam heeft zich over hem ontfermd. Hij is in het Revier te Sachsenhausen gekomen, hersteld, en later naar

Buchenwald getransporteerd, alwaar hij tijdens een transport met de bevrijding in zicht is overleden. Burgemeester Henk Veeneman uit Son is ook wegens zwakte naar Sachsenhausen getransporteerd. Naar ik later vernomen heb is hij te Mauthausen in Oostenrijk omstreeks eind april overleden. Ook burgemeester Theo Serraris uit Heeze is wegens zwakte naar Sachsenhausen gebracht. Ook hij is nog niet teruggekeerd. Alleen bleef ik van m'n collega's op Klinker over. Het was half februari 1945. Ik werd van het boscommando overgeplaatst als schrijver in de nachtploeg van de granatenfabriek. Ofschoon dit nachtwerk zwaar viel, werd ik in die tijd toch goed gedaan door de goede zorgen van den bakker Willy Houwen uit Helden-Panningen.

Küstrin bezet

4 Maanden was ik op Klinker. De Russen drongen snel voorwaarts. Küstrin aan de Oder werd door hen ingenomen. Onrust heerste er bij de moffen. De voorraden en materialen raakten op. Er waren grote gevangenen transporten vanuit het Oosten. Plotseling moesten allen gekeurd worden in het kamp. De voetzieken en degenen waarvoor geen werk meer was moesten weg. Het was omstreeks 3 februari 1945. Wij verlieten Klinker, alwaar ongeveer 'n 1800 man achterbleven, waarvan er later bij een bombardement meer dan 1000 omkwamen.

Küstrin aan de Oder werd door de Russen ingenomen. De foto toont Russische genietroepen die naast de resten van een opgeblazen brug en in het ijskoude water een nieuwe verbinding over de Oder slaan.

Een ding moet ik U nog mededelen van Klinker. Veel werd er niet geslagen. Eenmaal moest ik de W.C.'s schoonmaken. Ik had de vloeren niet goed droog gedweild. De kameroude ziet dit, komt op me af en slaat met de vuist m'n neusbeen kapot en mijn rechteroog ongeveer uit de oogkas. Hevig bloedend moest ik opnieuw aan het schoonmaken. 'n Groote wraak maakte zich van mij meester, maar men moet wel rustig blijven. Een zeer grote steun had ik hierin aan mijn slaapgenoot, collega Serraris, die voor mij steeds een prettige en behulpzame kampgenoot is geweest.

Bergen-Belsen

Ons transport werd na eenige dagen oponthoud in Sachsenhausen per goederenwagen gedirigeerd naar Bergen-Belsen. 't Is er mooi op de Lüneburger heide en we denken het goed te treffen, want langs de weg naar het kamp staan mooie kazernes. Het kamp wordt begin februari met zeer slecht weer binnen getreden. Moeten we in dit kamp? Veel waren we gewend, maar zo slecht hadden we het nog niet gezien. Aan eten werd voorlopig niet gedacht. Het goot water. Op het appel staan. Eindelijk mochten we naar binnen. We waren druipnat. Geen goede schoenen aan de voeten. Op de paden alles modder. Geen toiletten. Geen wasgelegenheden. Geen kribben. In de barakken regende het bijna zo hard als daarbuiten. Geen dekens. Niets. Wat moet dat daar worden? Gelukkig brengt de volgende dag enige uitkomst. Met enige andere Nederlanders trof ik het in een barak te komen, waarin kribben waren. Hierin hebben we enige weken doorgebracht. We waren met een clubje van 12 man. Allen zijn omgekomen of niet teruggekeerd, behalve ik. Het eten was er zeer slecht. Na enige dagen verblijf kregen we des middags nog niet ¼ liter koolrabisoep en des avonds een sneetje droog brood. Zeer lange appels in de regen en modder. En wanneer men eenmaal nat was, dan moest men de kleren aan zijn lichaam laten drogen. De gehele dag natte voeten. De hygiënische toestanden waren verschrikkelijk. Ontzettend veel luizen. De meesten van ons sliepen op stenen vloeren en indien men zo gelukkig was een krib te hebben, dan moest je er minstens met 3 man in slapen. De mensen stierven dan ook met tientallen. De ochtendgroet, wanneer je om 4.00 uur gewekt werd, was: "Ieder voelt zijn buurman of hij dood of zwaar ziek is". In de kampstraten lagen altijd meerdere gevangenen te sterven, zonder dat iemand naar hen omkeek.

Concentratiekamp Bergen-Belsen. Na de bevrijding moesten lijken van slachtoffers met bulldozers naar massagraven gebracht worden. In dit kamp heeft de Leendse burgemeester zijn collega's Theo Serraris uit Heeze en Karel van der Putt uit Geldrop voor het laatst gezien in februari/maart 1945.

Des morgens en des avonds werden geen tientallen maar honderden lijken geheel ontkleed op wagens gesmeten en vervoerd. De voerman zat gewoon op de lijken. Zelfs halfdoden werden tussen de lijken geladen. Hoe ziek men ook was, op de urenlange appels moesten allen, dus ook zieken, blijven staan. Viel men om, dan werd men doodgeknuppeld. Bergen-Belsen was een vreselijk oord, niet te beschrijven. Meerderen hebben daar van Pater van Campen uit Velp, die ook niet is teruggekeerd, de laatste H. Sacramenten ontvangen. Het H. Oliesel heb ik lang in een fles bij mij gedragen, omdat de pater dit niet durfde te doen, daar men hem als priester steeds observeerde. Op geestelijke hulp stond zeer strenge straf. Wanneer een katholiek Nederlander zeer ernstig ziek was, dan werd Pater van Campen door mij of een ander gewaarschuwd, die dan met veel durf de stervenden bediende. Wat een troost is dit voor velen in de laatste stervensuren geweest.

Jhr. mr. Th.W. Serraris (1906-1945), sinds 15 september 1938 burgemeester van Heeze, de slaapgenoot van Manders in werkcommando 'Klinker'; hij verkeerde ook in Bergen-Belsen veel in gezelschap van de Leendse burgemeester. Serraris is omgekomen in concentratiekamp Bergen-Belsen in februari of maart 1945.

Veel was ik in deze dagen in gezelschap van minister Verschuur en de collega's Serraris en van der Putt, die ik hier weer ontmoet heb en later niet meer heb weergezien.

K.L.H. van der Putt, burgemeester van Geldrop sinds 1939, de vastberaden leider van het burgemeestersverzet in Zuidoost-Brabant. Hij zette zich in het bijzonder in voor hulp aan joden. Na Sachsenhausen belandde Van der Putt evenals zijn Heezer collega Serraris en zijn Leendse collega Manders in Bergen-Belsen. Omdat hij niet uit Duitsland terugkeerde, nam men in 1951 aan dat hij in het concentratiekamp was omgekomen.

De toestand in het kamp werd met den dag slechter. Honger, koude en nat. Geslagen werd er ontzettend. De Lager- en Blokoudsten waren bandieten van het ergste soort. De S.S. schoot en sloeg. Een man van ongeveer 60 jaar stond niet goed op het appel. 'n S.S. man sloeg hem met zijn knuppel de hersens in. De dode moest blijven liggen. Een andere gevangene raapte een knolraap op. Hij werd onmiddellijk doodgeschoten. Uit een lijk werden eetbare delen gehaald en opgegeten. In een barak naast mij lagen joden in de beroerdste en vuilste omstandigheden. Het gekerm van hen gedurende dag en nacht was niet aan te horen. De broodmagere mensen waren niet aan te zien.

Kortom een onbeschrijfelijke ellende was daar. Hier moet men wel binnen zeer korte tijd sterven. Vlektyfus brak in het kamp uit. Ik hoorde, dat er een transport zou vertrekken. Waarheen was niet bekend. De administratie was niet meer in orde. Op geluk af ben ik met 4 anderen in een transport gekropen. Deze zijn in het volgende Lager gestorven.

Het was begin maart. Het transport zou vertrekken. Enige dagen en nachten werden in de beroerdste omstandigheden zonder legering en des nachts buiten in de regen doorgebracht. Eindelijk vertrok op een morgen in alle haast een transport met de trein. Na enige dagen kwamen we aan in het Lager "Farge" aan de Weser, waar we op een zondagmorgen uit de beestenwagen in begin maart gelost werden.

Lager "Farge"

Het Lager "farge" was gebouwd op een heuvel. In het midden een grote bunker, ingericht voor verblijf van gevangenen, muf, verlicht door een paar kleine lampen, vuil en met ontzettend veel vlooiën. Zodra we daar aankwamen, werden we spoedig ondergebracht in een barak. Maar na een uur moesten we buiten weer aantreden. Alle gevangenen van het kamp waren aanwezig op de appelplaats. In het midden stond een galg opgesteld. Eerst moest door allen aanschouwd worden, hoe een Pool werd opgehangen, die een drijfriem volgens de moffen had stuk gesneden. Daarna werden we naar onze barak over gebracht, waar we 3 weken in quarantaine zijn gebleven. De gehele dag zaten we daar mannetje tegen mannetje naast elkaar van des morgens 4.00 uur tot des avonds 7.00. Niets te doen dan praten en slapen. Gelukkig, dat we binnen bleven, want het was slecht weer in dien tijd en zoals gewoonlijk hadden we in dit nieuwe kamp weer alles moeten afgeven en natuurlijk werden we weer geschoren over het gehele lichaam. Dit hielp niet, want de luizen bleven ons de baas. 'n Verveling, welke geweldig was. Na enige weken moesten we aan het werk. Om 3.00 uur opstaan, om 4.00 uur op het appel, daarna met den trein of te voet naar het werk. Werktijd van 6.00 tot 12.00 uur en van 12.30 tot 18.00 uur, 's avonds om half acht thuis. Het werkobject was een duikbootbasis. Reeds meer dan twee jaar hadden een 3000 arbeiders er aan gewerkt vermeerderd met een 2000 gevangenen. De duikbootbasis was bijna gereed. Machinerieën waren gesteld. Een betonnen plafond van 7 meter dik, zwaar bewapend met betonijzer van 35 mm. De zijwanden waren 5 meter dik. Dit werk kon door geen bom vernietigd worden. In de werkplaats was men absoluut veilig. Het was een mooie dag in het begin van de maand april. Plotseling luchtalarm. Engelse vliegtuigen vlogen laag boven ons. 'n Viertal bommen werden neergeworpen op de duikbootbasis, welke radicaal door het 7 meter dikke betonnen dak vielen. De basis, waaraan zo'n lange tijd met duizenden arbeiders was gewerkt, was in enige minuten totaal vernield en onbruikbaar. Ongeveer 80 doden waren er te betreuren.

De werkploeg, waarin ik werkte, was weer een van de zwaarsten. De gehele dag, praktisch 12 uur aan een stuk moest ik zwaar betonijzer van 35 mm. dik versjouwen naar de snijbanken of buigbanken. En dat op een kale vlakte aan de Weser, waar geen beschutting was tegen regen en wind. En dan dat koude natte ijzer steeds op je doorweekte magere schouders, gekleed alleen in een zebra pakje, zonder onderkleding. Cementzakken brachten wat uitkomst om die onder je jasje te dragen. Cementpapier op je schouder gebonden om het drukken van het ijzer tegen te gaan was niet toegestaan. De gehele dag zonder beschutting in die natte pakken had tot gevolg vele verkoudheden. Geen zakdoek, geen handdoek. Door steeds je neus zo uit te snuiten, maakte je je nog viezer dan je reeds waart. Het gevolg van dit alles was: vele zieken. Het thuis blijven was gauw afgelopen. Op een avond moest alles aantreden. De S.S. commandant sprak de gevangenen toe. Vanaf heden moest harder gewerkt worden. "Es gibt kein Kranken mehr. Es gibt nur Toten oder Lebenden. Wir sind noch immer das Herrenvolk".

't Gevolg was dat, hoe ziek men ook was, eenieder 's morgens om 4.00 uur naar zijn werk moest gaan, vaak nog in z'n natte kleren van de vorigen dag. Elke dag werden dan ook doden van het werk naar het kamp gedragen. Een voorrecht in dit kamp was, dat de lijken niet verast werden maar begraven in het vlakbij het kamp liggende bos. Het eten in dit kamp was, zoals overal, slecht, maar toch beter als in Bergen-Belsen. Des morgens een snede brood; om 12.00 uur 3/4 liter koolrabisoep en 's avonds weer een snede brood van ongeveer 2½ cm. dik. In dit kamp zijn de 3 Nederlanders overleden, die vanuit Bergen-Belsen waren meegekomen nl. de heren Steenmann, Luitzen van der Weij. Piet Borg, genaamd Schweigmann, is niet teruggekeerd.

Ik was ingedeeld in barak X onder nummer 74692.

Vanuit Bergen-Belsen arriveerde Manders met een transport in Lager Farge aan de Weser. Op de afbeelding: Farge aan de Weser, met een marinevaartuig, zoals het er tegenwoordig bij het veer uitziet (foto uit 1991).

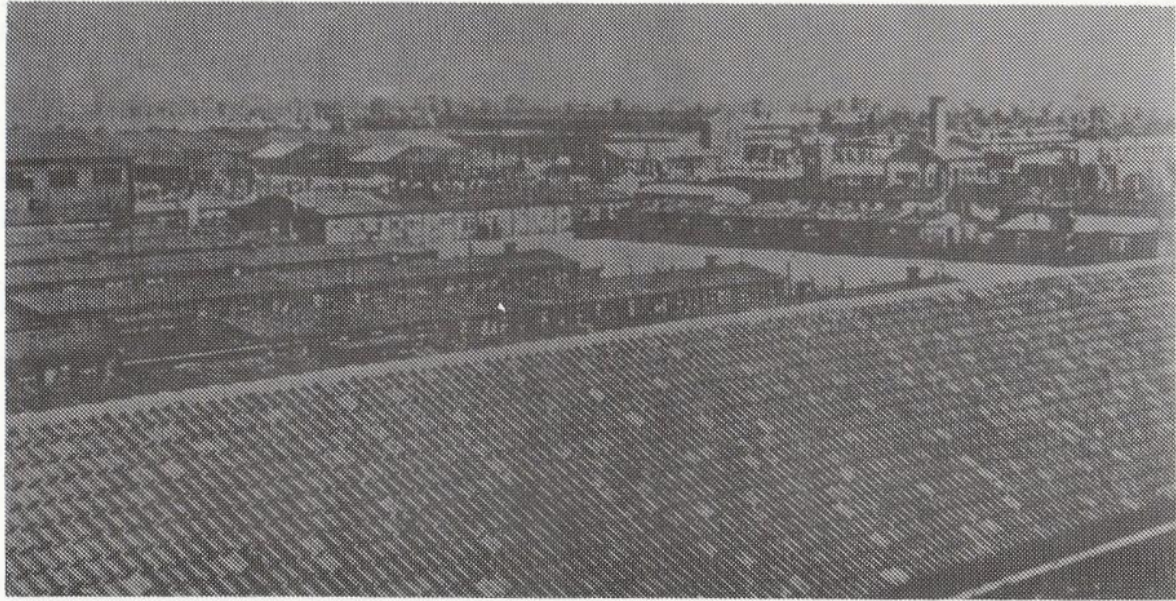
De route die Manders sinds februari 1945 aflegde. Komend van het oosten (rechts) uit Sachsenhausen (S), ging hij via Bergen-Belsen (B-B), Farge (F), Bremervörde (BV), Neuengamme (NG), richting Lübeck via de Lübeckerbocht tot Neustadt (NS). Op de kade van deze laatste havenstad liep hij op 3 mei 1945 om 18.00 uur zijn vrijheid tegemoet.

Voettransport naar Bremen-Vorden

Na het bombardement was het werk op de duikbootbasis afgelopen. Nog een week zijn we in het kamp gebleven. Nadat alle zwakken en joden waren weggevoerd, waarvan ik niemand van de bekenden heb weergezien, zijn wij op voettransport gesteld naar Bremen-Vorden. Een mars van ongeveer 10 dagen. Wel waren de dagmarsen niet groot, maar ook het kwantum eten was niet groot. In deze 10 dagen heb ik 8 kleine aardappeltjes gehad en om de anderen dag een snede brood met het twaalfde gedeelte van een busje met corned-beef. Des nachts werd meerdere malen buiten geslapen. Deze voettocht had plaats onder buitengewoon mooie weersomstandigheden in een natuur, waarin het jonge leven ontsproot. De vrijheid deed je goed. Toch raakten velen uitgeput, o.m. zijn hier achtergebleven mr. Ad. Schoon uit Amsterdam en Sybren Lautenbach uit Berlikum. Eindelijk is Bremen-Vorden bereikt. Zouden we hier weer kunnen uitrusten? Neen; blijkbaar was de bedreiging van de Engelsen daar reeds te groot. We werden dezelfde dag van aankomst weer in veewagens geladen en op transport gesteld zonder eten of drinken naar Neuengamme.

Neuengamme

De honger onder de gevangenen bij aankomst in het kamp Neuengamme was ontzettend. We werden allen in een ruime kooi buiten opgesloten. De hoop was na zo'n lange tocht wel eens goed voorzien te worden van voedsel en nu eens behoorlijk te kunnen slapen. Echter alle hoop bleek ijdel. De gevangenen werden aan hun lot de hele dag overgelaten. Geen S.S. er was te zien. De avond begon reeds te vallen. Plotseling 'n gedrang. Daar komt eten. De gevangenen Nooren hadden van hun voorraad van het Noorse Rode Kruis wat afgestaan voor ons. We kregen worst, suiker, cakes en boter. Zo'n traktatie hadden we niet kunnen voorzien. Maar helaas liep de zaak weer spaak. Zodra men z'n presentje, dat niet in waarde uit te drukken was, had ontvangen, kwamen een aantal gevangenen, meestal Russen, op je toegesprongen en ontnamen je alles. Vooral werd dit gedaan van de zwakken en ouderen, de z.g. muzelmannen. Ook mij is dit te beurt gevallen. Weer niets geen eten en de nacht in onder de bloten hemel met zeer slecht weer. Koude en nat. De volgende dag bracht toch enige verlossing. Allen moesten zich geheel ontkleden. In de scherpen voorjaarswind moesten we uren staan. De gewone reiniging en haarknipperij begon. 'n Ander jasje en broek. En we stonden weer buiten. Toch was er een uitkomst. We kwamen onder dak. Maar in plaats van in barakken te komen, werden we met enige honderdtallen in een kelder geduwd. Geen frisse lucht, geen licht, geen water, geen eten, wat stro op de grond. Dagen hebben we daarin moeten blijven, liggende in elkanders vuiligheid. Dit werkte zo demoraliserend, dat men geen mens meer was. Uiteindelijk konden we eens een keertje naar buiten. En dien bewusten zondag kregen we ons eerste pakket, een pakket van het Internationale Rode Kruis. Wat een weelde. Maar velen hebben er niets van gezien. Zodra ze het ontvangen hadden werden de meeste pakketten afgenomen door de Russische medegevangenen. Anderen aten zich onmiddellijk ziek. Ik heb het mijne enige dagen kunnen behouden. M'n sigaretten had ik geruimd tegen Deense worst. Ik hoopte mijn pakket over geruimen tijd te verdelen. Angstvallig hield ik het onder mijn arm. De worst en enkele kleine dingen in mijn voering genaaid. Ik hoopte met dit voedsel mijn leven enigen tijd te rekken. 's Nachts bond ik het vast om mijn middel direct op mijn lichaam. Alle voorzorgsmaatregelen waren tevergeefs. Op 'n avond werd ook ik door de Russen overvallen en m'n kostbare pakket en hetgeen ik ingenaaid had in m'n voering werd afgenomen. U begrijpt de teleurstelling. M'n leven stond op het spel. Ik dacht: "Gelukkig heb ik vanmiddag nog een flink kwantum poedermelk met water aangemaakt. En ofschoon ik gedurende m'n hele kampleven angstvallig geen water had gedronken, daar men dan gewoonlijk diarree kreeg, heb ik me toen bezondigd met alle nadelige gevolgen van dien, welke mij bijna het leven heeft gekost.

Concentratiekamp Neuengamme, het laatste kamp waar Manders verbleef.

Elke dag vertrokken transporten uit Neuengamme. Omstreeks 20 april 1945 moest het gehele kamp wegens bedreiging door de Engelse legers ontruimd worden. De laatste dagen was het een ontzettend gejaag en slaan geweest. Alle barakken werden ontruimd en een hele nacht moest gebruikt worden om met de handen stro op een hoop te gooien. Sarrend liep de S.S. steeds op de gevangenen los slaande rond. Alles werd ons afgenomen. We werden weer in beestenwagens geladen en vervoerd naar een haven in de buurt van Lübeck.

(Wordt vervolgd)

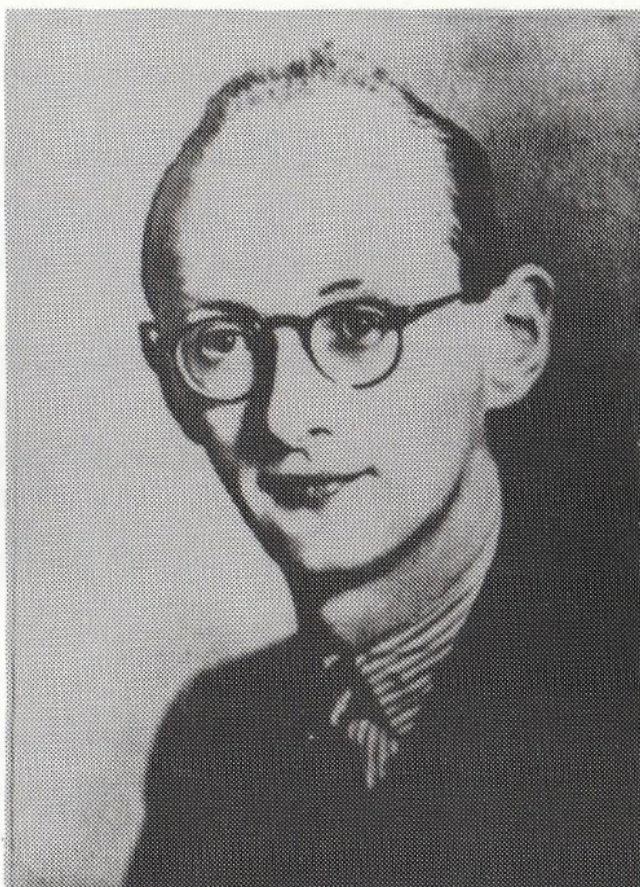
KAMPBELEVENISSEN VAN EEN LEENDSE BURGEMEESTER, 1944-1945 (4)

door G.J.A. Manders (+)

Inleiding

Omstreeks 20 april 1945 werd concentratiekamp Neuengamme bij Hamburg wegens bedreiging door de geallieerden geheel ontruimd. Zodoende vertrok de Leendse burgemeester G.J.A. Manders met een transport vanuit dit kamp naar een haven in de buurt van Lübeck. In een buitencommando van Neuengamme was zijn collega mr. M.Ch.O.M.R. Magnée de Horn, burgemeester van de gemeente Bergeijk en van de gemeente Luyksgestel, enkele maanden eerder omgekomen.

Mr. M.Ch.O.M.R. Magnée (de Horn), geboren op 31 juli 1910 in Horn, was sinds 1 juli 1941 burgemeester van zowel de gemeente Bergeijk als van de gemeente Luyksgestel. Eerder was hij van 1 november 1940 tot 1 februari 1941 plaatsvervangend burgemeester van Leende geweest; hij werd er opgevolgd door G.J.A. Manders, de schrijver van deze kampbelevissen. Magnée is bezwiken in een buitencommando van het beruchte Duitse concentratiekamp Neuengamme.

Neuengamme was in 1938 opgericht als een bijkamp van Sachsen-hausen. Op 4 juni 1940 werd het een zelfstandig concentratiekamp. Er verbleven in dat jaar 2000 gevangenen, van wie 80 procent Duitsers die voor de oorlogsindustrie moesten werken. Tot 1945 zouden er 95.500 gevangenen worden opgenomen. Op 10 april 1945 telde het hoofdkamp 13.500 bewoners, de ongeveer zestig buitencommando's een iets groter aantal. Een andere opgave vermeldt dat van de 100.000 ingeschrevenen in Neuengamme er 50.000 zijn omgekomen. Tot hen behoorden bijvoorbeeld de honderden slachtoffers van het afschuwelijke drama van Putten op de Veluwe en de joodse broertjes Edo en Lex Hornemann uit Eindhoven, die er het slachtoffer van medische experimenten werden; een monument in het naar hen genoemde plantsoen bij de Eindhovense Edenstraat herinnert aan hun lijden en dood.

Van het Roode Kruis ontvingen wij het droevige bericht dat op 8 December 1944 voor zijn Vaderland in het buitencommando van Neuengamme te Hamburg is overleden en is begraven te Hamburg-Ohlsdorf onze innig geliefde man en vader

de Weledelgestrengte Heer

**Mr. MARCEL CHARLES OCTAVE
MARIE ROBERT MAGNÉE DE HORN**

Burgemeester van Bergeijk en Luijksgestel

~~Echtgenoot van~~

PAULINA WILHELMINA MARIA

Barones VAN VOORST TOT VOORST

in den ouderdom van 34 jaren.

Bergeijk:

**P. W. M. MAGNÉE DE HORN-
Barones VAN VOORST TOT VOORST
ROBERT
MARIE — PAULINE**

De plechtige Uitvaart zal worden gehouden 3 Oct. 1945 in de kerk van Sint Petrus Banden te Bergeijk om 11 uur.

Wij bevelen de ziel van onzen dierbaren overledene in Uwe godvruchtige gebeden aan.

Gaarne H.H. Missen.

Z.H.D.

De rouwbrief die bijna tien maanden na het overlijden van de burgemeester werd verzonden.

Ook de Leendenaar Harrie Weijers is in dit gruwelkamp omgekomen. Hij stierf er op 22-jarige leeftijd, uitgeput, in de vroege morgen van 30 januari 1945. Harrie was in Leende ondergedoken om aan de tewerkstelling te ontkomen; zijn verblijfplaats werd waarschijnlijk verraden. Nadat hij in mei 1944 was opgepakt, heeft hij korte tijd vastgezet in Eindhoven en vervolgens tot september in kamp Amersfoort. Tijdens zijn verblijf in Amersfoort onderhield de familie nog verschillende malen contact met hem. In september 1944 werd de Leendenaar op transport gesteld naar Neuengamme, zijn moeder, de weduwe J. Weijers, en meerdere broers en zussen verdrietig achterlatend in zijn geboorteplaats.

De gevangenen van concentratiekamp Neuengamme moesten zwaar werk verrichten onder erbarmelijke levensomstandigheden. Aan de rivier de Elbe legden ze een eigen kleine haven aan, ze maakten moerassen droog en werden ingezet bij de wapenproductie. Over Neuengamme zijn weinig gegevens bekend. Bestaande sporen werden uitgewist. Op de plaats van het vroegere kamp staat nu een gevangenis; ook is er een monument.

Verscheidene buitencommando's van Neuengamme lagen in Hamburg. Burgemeester Magnée van Bergeyk en van Luyksgestel blijkt al op 8 december 1944 in een van deze buitencommando's te zijn gestorven, zoals zijn overlijdensbericht tenminste aangeeft. Hij ligt begraven in de Hamburgse wijk Ohlsdorf, ten noordoosten van het centrum van de stad. Daar bevindt zich een van de zeven Nederlandse erevelden in Duitsland, het Hauptfriedhof Ohlsdorf, waar 353 vaderlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog te ruste zijn gelegd en worden herdacht.

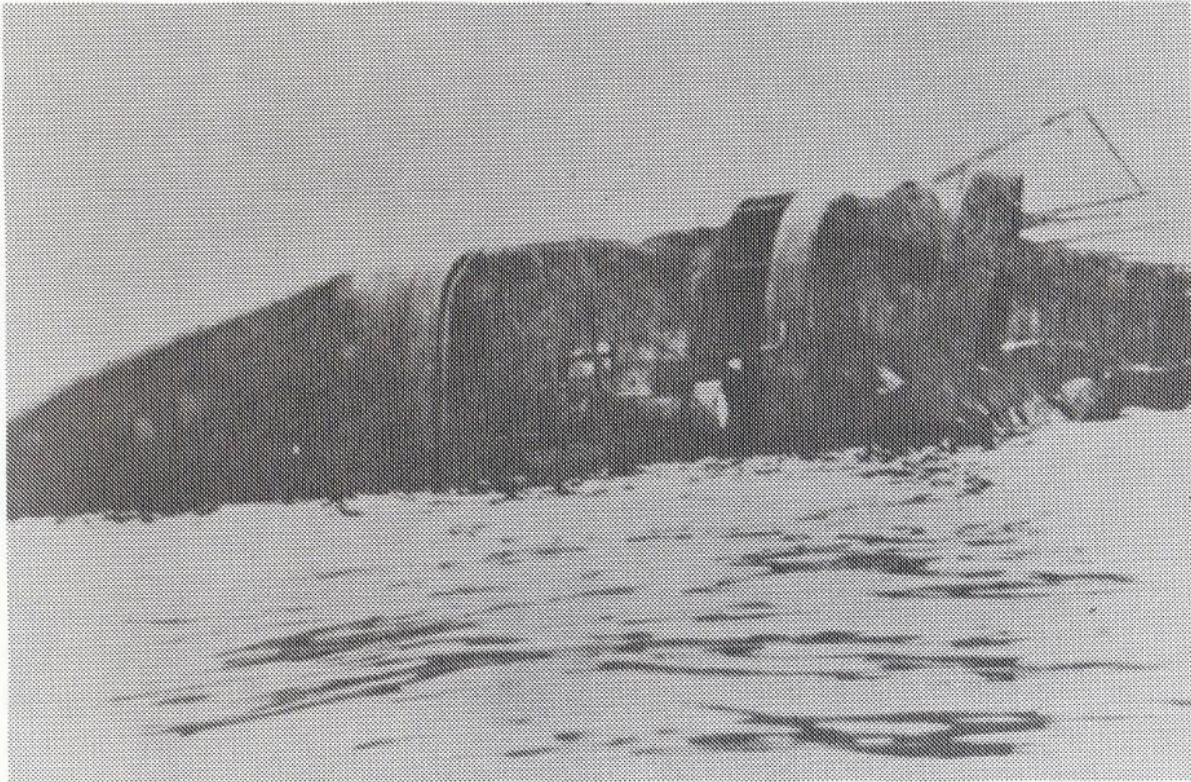
De burgemeester van Bergeijk en van Luyksgestel had vóór zijn arrestatie in Vught, evenals zijn opgepakte collega-burgemeesters, resoluut geweigerd mannen aan te wijzen om als dwangarbeider voor Duitse verdedigingsobjecten te worden ingezet; in samenwerking met de inmiddels overleden gemeentesecretaris Th. van Grootel liet hij ook vertrouwelijke waarschuwingen uitgaan, zodra verhoogde controle-activiteiten van de bezetter werden vermoed. Mr. M.Ch.O.M.R. Magnée was in Leende van 1 november 1940 tot en met 31 januari 1941 plaatsvervangend burgemeester geweest. Hij werd er door G.J.A. Manders opgevolgd.

In een haven in de buurt van Lübeck werd Manders op de vrachtboot Athen geladen; later moest hij overstappen op de luxe oceaanstomer **Cap Arcona**, die eveneens in de Lübecker Bocht lag. Manders vergist zich in de naam van dit schip dat hij consequent Cap Arcona blijft noemen. De oceaanstomer ontleende zijn naam vermoedelijk aan het noordelijke punt van het Duitse eiland Rügen in de Oostzee, de Kap Arkona.

In de baai van Neustadt in Holstein, een onderdeel van de Lübecker Bocht, hebben zich aan het einde van de oorlog hartverscheurende taferelen afgespeeld. De weergave ervan in het verslag van Manders is tamelijk onvolledig; vanuit zijn positie als gevangene heeft hij de gebeurtenissen ook maar beperkt kunnen volgen. Manders' uitlating: "Gelukkig stierven er elke dag velen, zodat op den duur de ruimte iets groter werd", spreekt evenwel boekdelen over de barre omstandigheden van zijn verblijf in het ruim van het vrachtschip.

In Elseviers Weekblad van 25 mei 1946 doet de oud-gevangene van concentratiekamp Neuengamme, dr. A. van de Poel, gedetailleerd verslag van wat er plaatsvond op dit deel van de Oostzee. Zijn uitvoerig artikel is aangrijpend om te lezen. Een beknoptere versie van het drama, dat hier moeilijk kan worden samengevat, komt voor in het verhaal 'Hans van de Poststelle' uit T. Wibaut-Guilonard, Ed Mager, Kamp Vught, 1943-1944. Eindpunt of tussenstation. De geraadpleegde bronnen verschillen alle in opgaven van aantallen slachtoffers, wat gegeven de omstandigheden van toen begrijpelijk is.

A. van de Poel meldt in Elseviers Weekblad dat er tijdens het drama in de Lübecker Bocht vier grote schepen dicht bij elkaar lagen: de Deutschland, de Cap Arcona, de Thielbeck, de Athen. Ze hadden gezamenlijk 14.000 gevangenen aan boord!

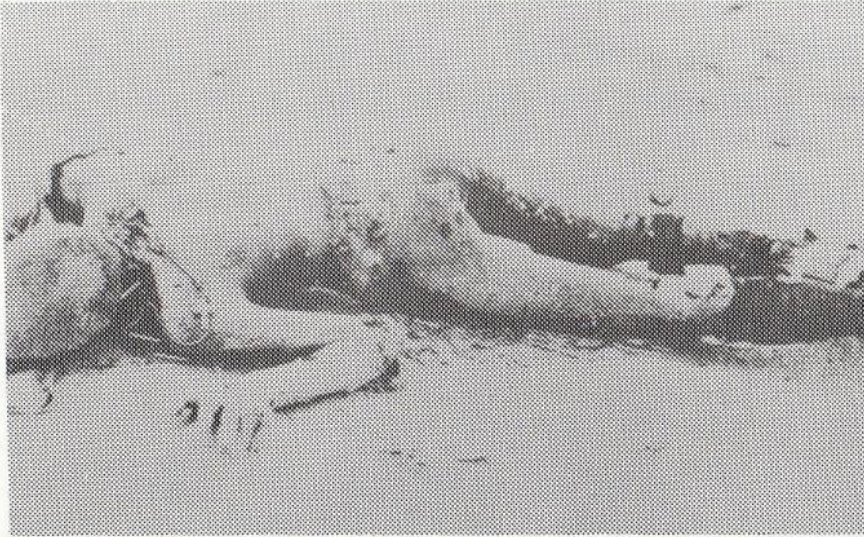
Bij het drama van 3 mei 1945 op de Oostzee waren vier grote schepen betrokken: de Athen, de Cap Arcona, de Thielbeck, de Deutschland. De foto toont een van deze vier; welk schip, dat is echter onduidelijk.

De Deutschland werd door de geallieerden met bommen bestookt, maakte slagzij, kwam met stuurboord boven liggen en verging binnen korte tijd met man en muis. Later bleek het schip vol gevangenen te hebben gezeten, onder wie veel vrouwen. Niemand overleefde.

Ook de Thielbeck met bijna 3000 gevangenen - 200 van hen waren Nederlanders - werd door bommen getroffen en verdween vervolgens in minder dan tien minuten onder de waterspiegel. Toestellen van de Royal Air Force bombardeerden de Cap Arcona, die in brand raakte. Nadat gevangenen de SS aan boord hadden gedwongen om de witte vlag te hissen, merkten de geallieerde vliegers deze niet op ten gevolge van de ontploffingen en de waternevel. Ze vielen de als vijandelijke doelen beschouwde schepen met nog groter felheid aan. Want Engelse bommenwerpers hadden de opdracht om alle scheepstransporten op de Oostzee te verhinderen. Slechts de Athen, met Manders als gevangene aan boord, bereikte de kade van Neustadt.

Volgens een schatting zijn op die middag van 3 mei 1945 tussen de acht- en tienduizend gevangenen jammerlijk omgekomen. Het aantal geredden uit het ijskoude water in de baai van Neustadt bedroeg hoogstens vierhonderd vijftig personen. De talrijke angespoelde of uit de Oostzee opgeviste lijken liggen op het 'Cap Arcona-kerkhof' te Neustadt begraven.

Een jaar na de voltrekking van de ramp bezocht verslaggever en oud-gevangene van concentratiekamp Neuengamme, dr. A. van de Poel, de plaats des onheils. Hij schreef: "... sta ik ineens aan het strand van het Holsteiner land, bij een hogen, brede, bladerloze boom midden in het zand op tien meter afstand van het water der zee en zie in de verte vóór mij, log als een walvis in de baai een roestige scheepsromp liggen, het reusachtige metalen hunnebed boven het massagraf der geëvacueerde gevangenen van Neuengamme." En hij pleitte ervoor om het gevaarte van het vergane schip te laten liggen als zinnebeeldig mausoleum van de onbeschrijflijke ellende die daar was geleden.

Duizenden gevangenen uit de kampen kwamen om in de golven van de Oostzee; velen spoelden aan op de stranden van de Lübecker en van de Neustädter Bucht.

De aangespoelde of uit de Oostzee opgeviste lijken werden verzameld en op het 'Cap Arcona-kerkhof' te Neustadt in Holstein begraven.

Vanuit Oudenbosch keerde Manders op 24 juni 1945 via zijn geboorte plaats Princenhage, sinds 1942 deel uitmakend van de gemeente Breda, na bijna een jaar afwezigheid ten slotte bij zijn gezin in Leende terug. Geleidelijk hernam het leven zijn gewone loop. Op 23 mei 1946 zou hij het verslag voltooien, waarvan hierna hieronder het laatste deel volgt.

"Eindelijk hadden we het ellendige moffenland den rug toegekeerd en in ieder geval zou ik toch niet op Duitschen bodem begraven worden" (verslag Manders, zie blz. 75 en 77).

De oud-burgemeester van Leende werd na zijn overlijden te ruste gelegd in het afgebeelde graf op het kerkhof van de parochie H. Pastoor van Ars, achter de parochiekerk, Liesboslaan 293, Breda.

Zijn echtgenote J.M.C.P. de Klerk (geboren in Udenhout op 30 mei 1914; overleden in Breda op 21 augustus 1976) was hem in hetzelfde graf reeds voorgegaan.

Waarschijnlijk heeft de Leendse burgemeester zijn belevenissen op schrift gesteld na een op 27 november 1945 in het gemeentehuis van Geldrop gehouden bijeenkomst van vertegenwoordigers van een groep gemeenten uit Zuidoost-Brabant. Tijdens deze bijeenkomst werd besloten om bewijsstukken te verzamelen teneinde een gezamenlijke aanklacht tegen oorlogsmisdadigers in te dienen. Toch zou G.J.A. Manders Leende weer spoedig verlaten. Hij werd op 1 maart 1947 burgemeester van Zundert. Deze gemeente maakte hem ereburger en noemde een straat naar hem. Manders werd bovendien dijkgraaf van het Heemraadschap van Mark en Dintel en lid van zowel Provinciale als van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. Na zijn overlijden herdacht de toenmalige burgemeester R.O.M. Waelput van Leende hem tijdens de gemeenteraadsvergadering van 2 maart 1978. Waelput wees op Manders' betrekkelijk korte burgemeestersperiode in Leende, waarna hij sprak: "En toch is het merkwaardig dat hij in Leende sterk in de gedachten en verhalen is blijven voortleven. Dat lag niet alleen aan zijn minzame persoonlijkheid en aan zijn betrokkenheid met de inwoners, alhoewel Leende bij hem altijd in ere is gebleven..... Voor velen ín Leende was burgemeester Manders haast een levend monument ter herinnering aan de barre oorlogstijd van 1940-1945."

G.J.A. Manders haalde na het slot van zijn wederwaardigheden het gedichtje aan, dat voorkomt op de geboorteaankondiging van zijn inmiddels vijftig jaar geworden en naar hem genoemde zoon Friedje. Zijn jongste kind kwam in Leende ter wereld terwijl hij zelf in Duitsland gevangen zat. Het laatste woord: PAX, Latijn voor VREDE, moet de burgemeester van Leende uit het hart gegrepen zijn, als we letten op de eerste zin van zijn kampbelevissen en op het slot dat aan dit gedichtje voorafgaat. De overeenkomst tussen het Latijnse pax en Manders' roepnaam Fried, die samenhangt met Frieden, Duits (!) voor 'vrede', lijkt toevallig, maar krijgt hier een wel zeer bijzondere betekenis. Zou de burgemeester van

Leende destijds hebben beseft hoezeer zijn eigen doopnaam Godefridus, wat immers zeggen wil: Gods vrede, juist datgene symboliseerde waarnaar hij gedurende zijn gevangenschap in de Duitse concentratiekampen zo had gesnakt?

J.J.F. de Waal

G.J.A. Manders (geboren in Princenhage op 25 augustus 1901; overleden in Breda op 3 februari 1978), de schrijver van de kampbelevissen. Hij was sinds 1 februari 1941 burgemeester van Leende. Zijn ambtsperiode werd door gevangenschap in de Duitse concentratiekampen onderbroken. Op 1 maart 1947 werd hij burgemeester van Zundert, wat hij tot in 1966 bleef. Manders was officier in de Orde van Oranje-Nassau, ridder in de Kroonorde van België en ridder in de Orde van St.-Sylvester van de Heilige Stoel. Het geschilderd portret, dat de oud-burgemeester van Leende toont op latere leeftijd, hangt in het gemeentehuis van Zundert. Deze gemeente benoemde hem tot ereburger.

Mijn belevenissen in de concentratiekampen van 6 juli 1944 tot mijn bevrijding op 3 mei 1945 en het tijdvak daarna tot mijn thuiskomst op 24 juni 1945

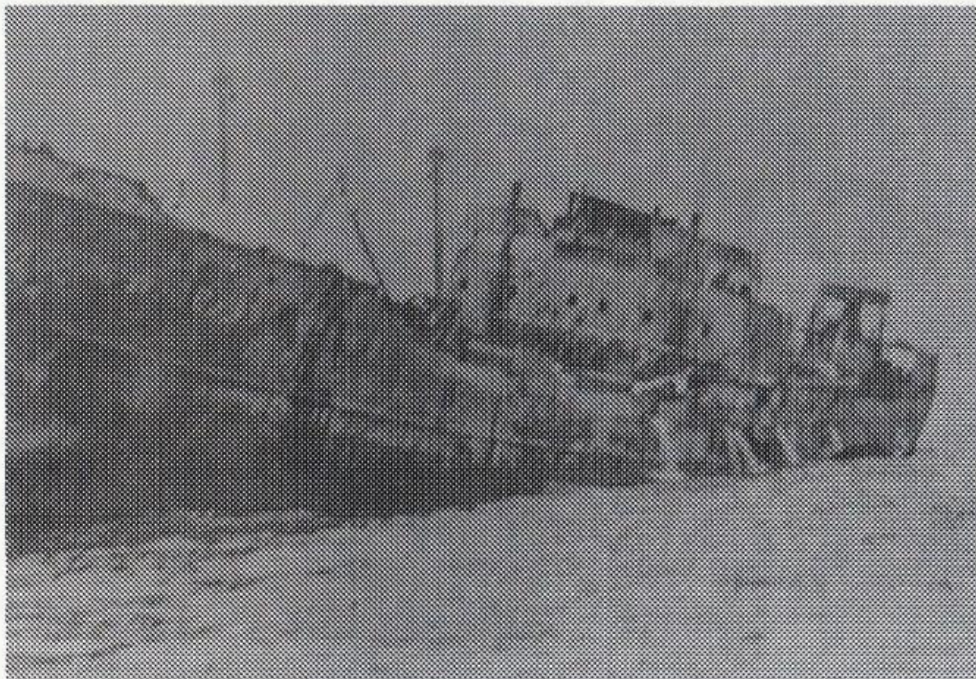
(Vervolg van de Heemkronyk, jrg. 34 (1995), nr. 1, blz. 31)

"De Athene"

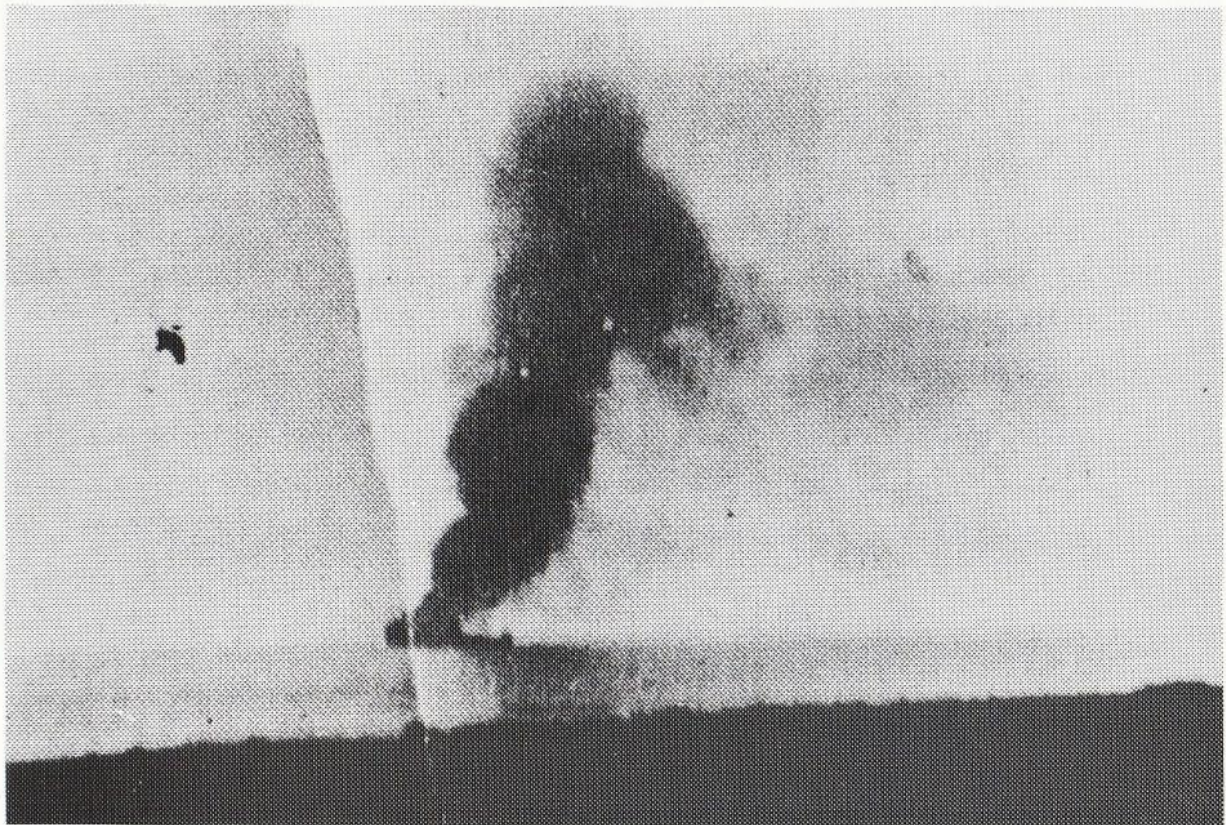
"We werden daar in een boot "De Athene" geladen. Allen beneden in een groot ruim met enkele duizenden mensen. Deze dagen op de boot zijn de verschrikkelijkste geweest tijdens m'n gehele kampeven en ik zal trachten U dit enigszins te beschrijven.

'n Grote vrachtboot. Alle ruimen volgeladen. Niets dan ijzer, de grond en de wanden. Allen op de grond liggen was onmogelijk. Gehurkt en zittend tegen elkaar de gehele dag en nacht met een klein elektrisch licht, bijna zonder eten en drinken. U kunt zich dit niet voorstellen. Er werd gedronken zeewater en het condenswater van jaren her. Men had een plaat van den bodem losgebrosen. Het water daaruit geschept vermengd met de urine werd gedronken. Men zat in elkanders vuiligheid. De gehele dag gekerm en geschreeuw. Zieken en doden met tientallen. Wasgelegenheid was er niet. De doden werden des morgens met een touw naar boven gehesen. En ofschoon ik dacht, dat de lijken in zee gelaten werden, kwam ik later tot de ontstellende ontdekking, dat de lijken in de ovens van de boot werden opgestookt als stook om het water te doen koken voor de S.S., ofschoon de boot midden in de Oostzee lag. Getrapt en geslagen werd er vreselijk veel, vooral door de Russische gevangenen, die languit in de boot wilden liggen, ofschoon er voor allen slechts een beperkte zitplaats was op 't koude ijzer. Gelukkig stierven er elke dag velen, zodat op den duur de ruimte iets groter werd. Na ongeveer 10 dagen in dat ruim op de meest beestachtige wijze te hebben doorgebracht, ankerden we langs een andere boot "De Cap Arcona".

De schepen vol met geëvacueerde gevangenen uit de Duitse kampen werden fel bestookt. Het is niet te onderscheiden of hier in de Lübecker Bocht de Athen, de Cap Arcona, de Thielbeck of de Deutschland is afgebeeld.

"De Cap-Arcona"

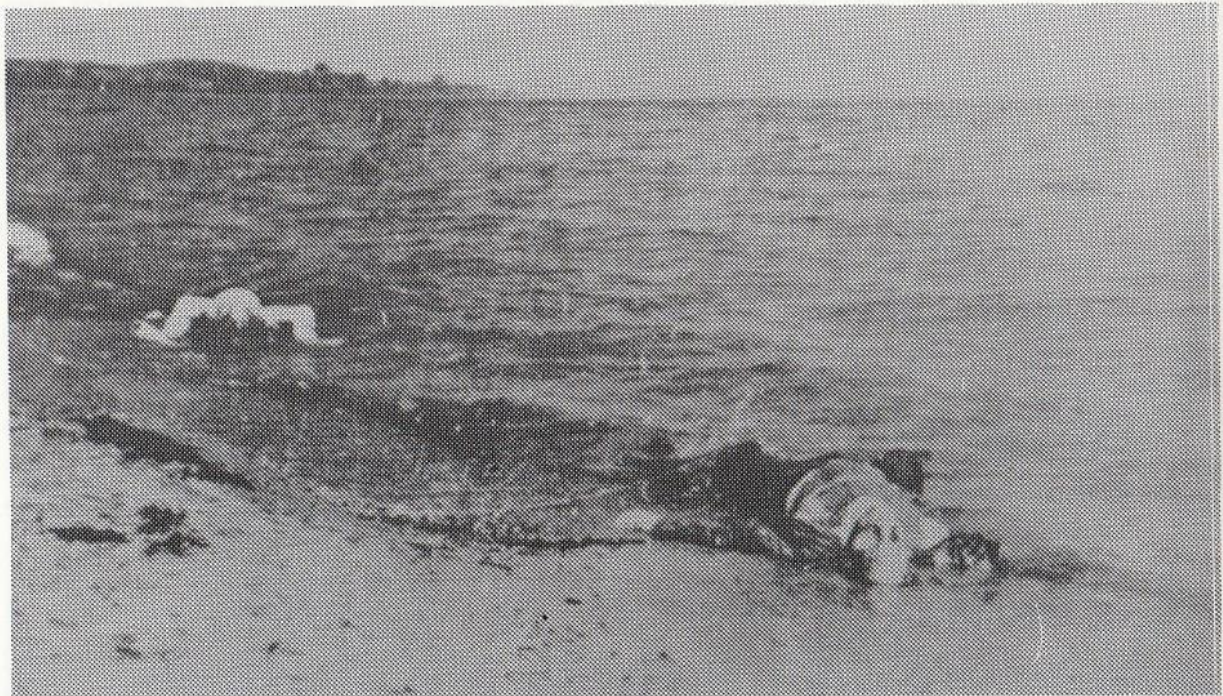

Een wazige foto van de brandende Cap Arcona op de Oostzee.

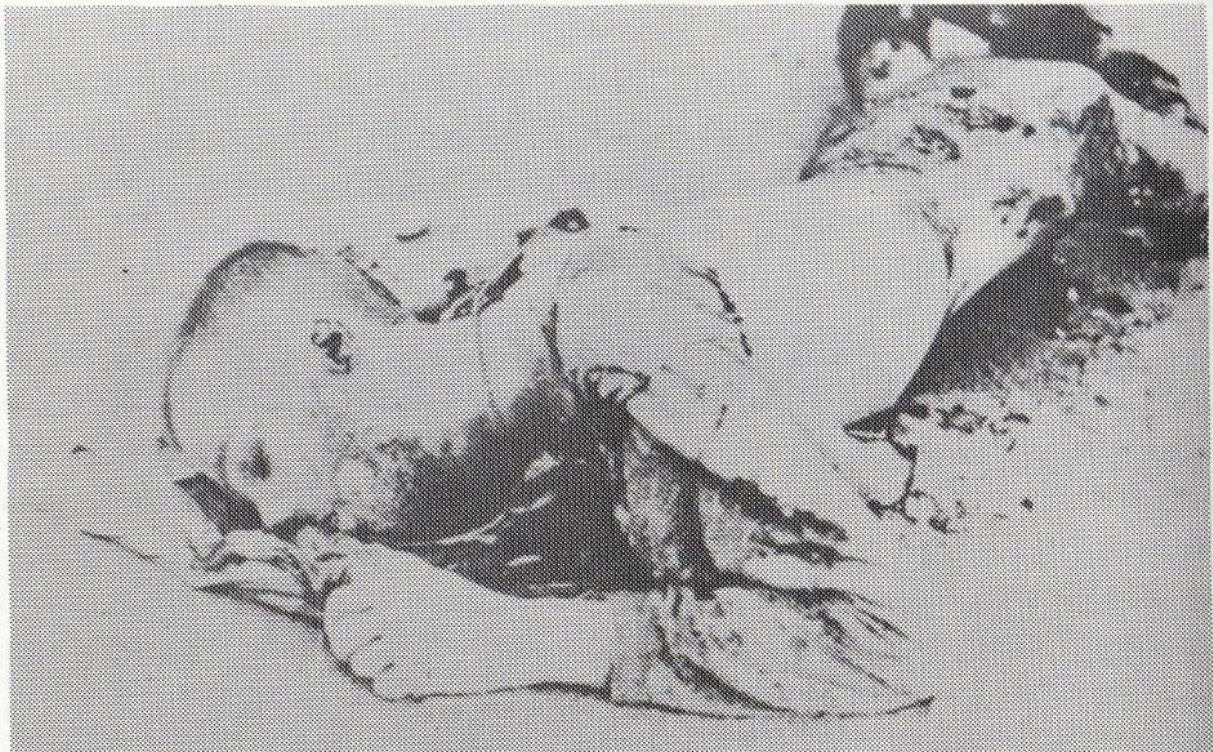
Deze schuit was een geweldige luxe driepijper, zoals in ons land "De Statendam", welke voer op de lijn Hamburg-New York. De boven-afdeling stond vol met luxueuze bedden. Schitterende lampkronen, prachtige trappen, kortom alle luxe, welke men denken kan. Wij werden van de "Athene" op de Cap-Arcona overgeladen. Met ongeveer 150 man werden we opgepropt in een bagageruimte, welke vol zat met keurige stoelen, kachels, tafels enz. Ruimte om te liggen was er niet. Dus maar op stoelen zitten. In dit kleine hok zijn we ongeveer 4 dagen opgesloten geweest. Op zekere dag werden we weer overgeladen met 'n 600 man op de "Athene" in een ruim, dat meer dan 1 voet onder water stond. Een nieuwe ellende zou gaan beginnen. Na ongeveer 2 dagen voeren we af. Van onze boot werd na enige uren heftig geschoten. Een verpleger, die zich uitgaf voor dokter, om voldoende eten te krijgen, mocht boven op het dek komen. Toen hij beneden kwam deelde hij mede, dat de "Cap-Arcona" met zijn 11000 opvarenden, het gehele kamp Neuengamme, in brand stond. Later is van dit aantal een 300 tal gered, waarvan er nog velen aan de gevolgen van brandwonden of vlektyfus zijn overleden. De overige zijn verdronken, gestikt of verbrand. Wat een geluk, dat ik op de "Athene" overgeladen was. Daar ik geheel verzwakt was, trachtte ik nog op de "Cap-Arcona" terug te komen, omdat daar een Revier op was, maar ik werd door de capo van de trap geslagen en uiteindelijk is dat m'n geluk geweest. Volgens overlevenden is de "Cap-Arcona" door de Duitsers in brand geschoten om de gevangenen te vernietigen.

Na enige uren brak aan boord van onze boot een tumult uit. De capo's vlogen naar boven. De Duitse wacht had de gevangenen niet meer in zijn macht. Uiteindelijk kwam ik ook boven op het dek. Wat zag ik? Op een afstand van enige kilometers lag

de "Cap-Arcona" heftig te branden en onze boot lag aan de wal. Langs een touw ben ik naar de kade gegleden. We wisten niet wat er aan de hand was, want berichten hoorden we niet. Met Pietje Stokkermans, een buschauffeur uit Tilburg, liep ik met vele anderen de wal op.

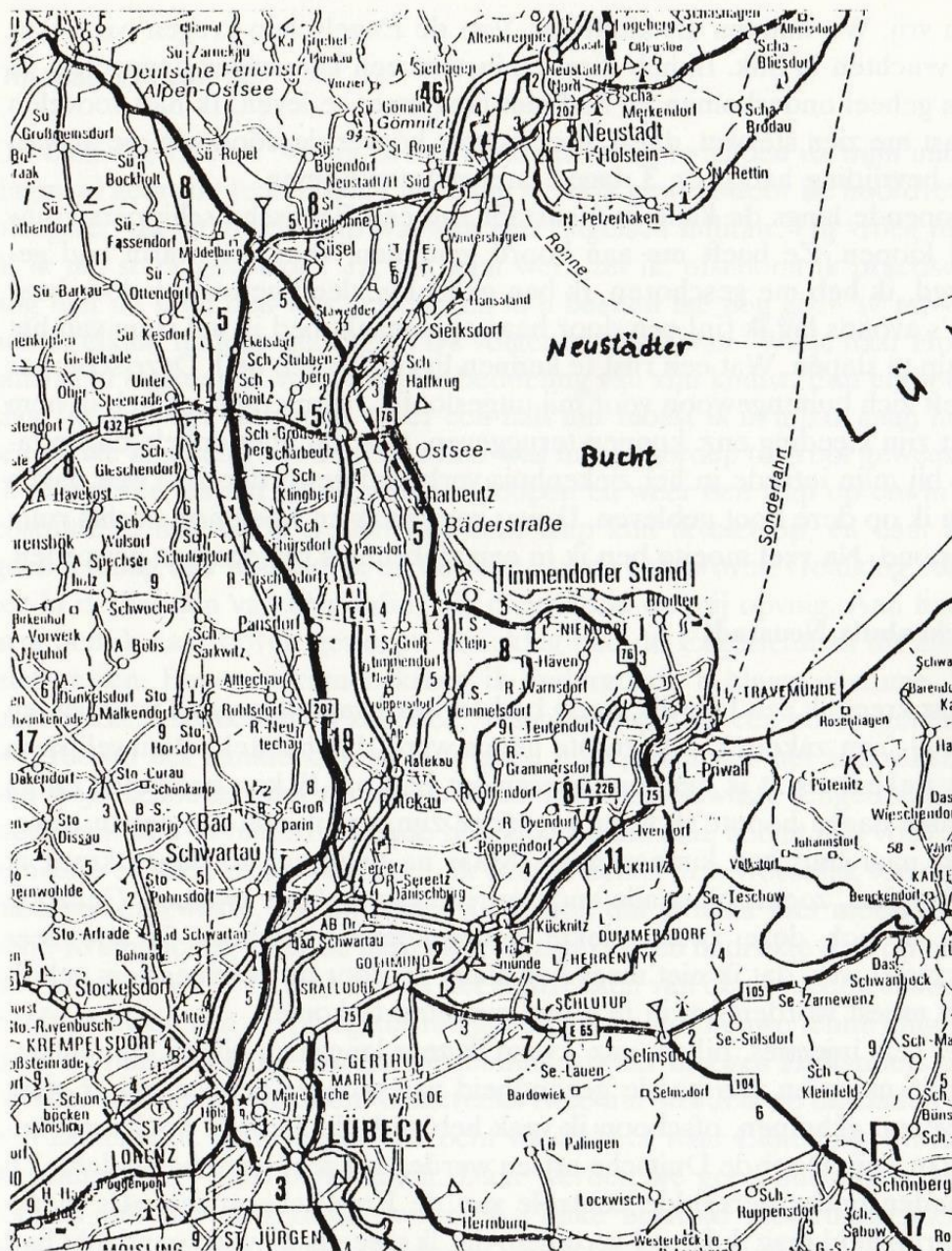

Aangespoelde lijken op de stranden van de Neustädter en Lübecker Bocht. Na zoveel ontberingen en met de bevrijding in zicht betekende dit voor tallozen het jammerlijk einde van hun gevangenschap in de concentratiekampen.

3 Mei 1945 te 18.00 uur

Het was op 3 mei des middags te 18.00 uur. De vrijheid begrepen we niet. Met onze baarden van ongeveer 6 weken, ofschoon ze niet hard groeiden, in lompen gekleed, liepen we de eerste straten van Neustadt aan de Lübeckerbocht binnen. Wat komt er aan? Tanks met Engelsen. We zijn vrij. We omhelsden en kusten elkaar in al onze vuiligheid. We zijn vrij. We huilden als kinderen. Van de Engelsen kregen we suiker en vruchten in blik. Ik heb direct minstens een kilo suiker opgegeten. Ik was geheel onderkomen en had niet lang meer te leven. Ik had zovelen naast me zien sterven, dat ik precies wist hoever de dood van me af was. De bevrijding had geen 3 dagen later moeten komen.

Waar de ramp zich afspeelde: de Neustädter en Lübecker Bucht, ter hoogte en ten zuiden van de noordelijk gelegen havenstad Neustadt in Holstein.

Lopende langs de kade in Neustadt zag een Belgische schippersvrouw mij lopen. Ze heeft me aan boord genomen, voor een warm bad gezorgd, ik heb me geschoren, ik ben geheel gekleed geworden door haar en 's avonds lag ik [in] een door haar opgemaakt bed in het ruim van het schip te slapen. Wat een rust te kunnen liggen op een bed.

Deze schipper heeft zich buitengewoon voor mij uitgesloofd. Jammer genoeg heb ik hem niet zijn kleding enz. kunnen teruggeven, daar dit alles enkele dagen later bij mijn intrede in het ziekenhuis verbrand geworden is. Twee dagen ben ik op deze boot gebleven. Ik was zeer zwak en woog nog slechts ruim 60 pond. Na veel moeite ben ik in een ziekenhuis opgenomen geworden.

Ziekenhuis Neustadt

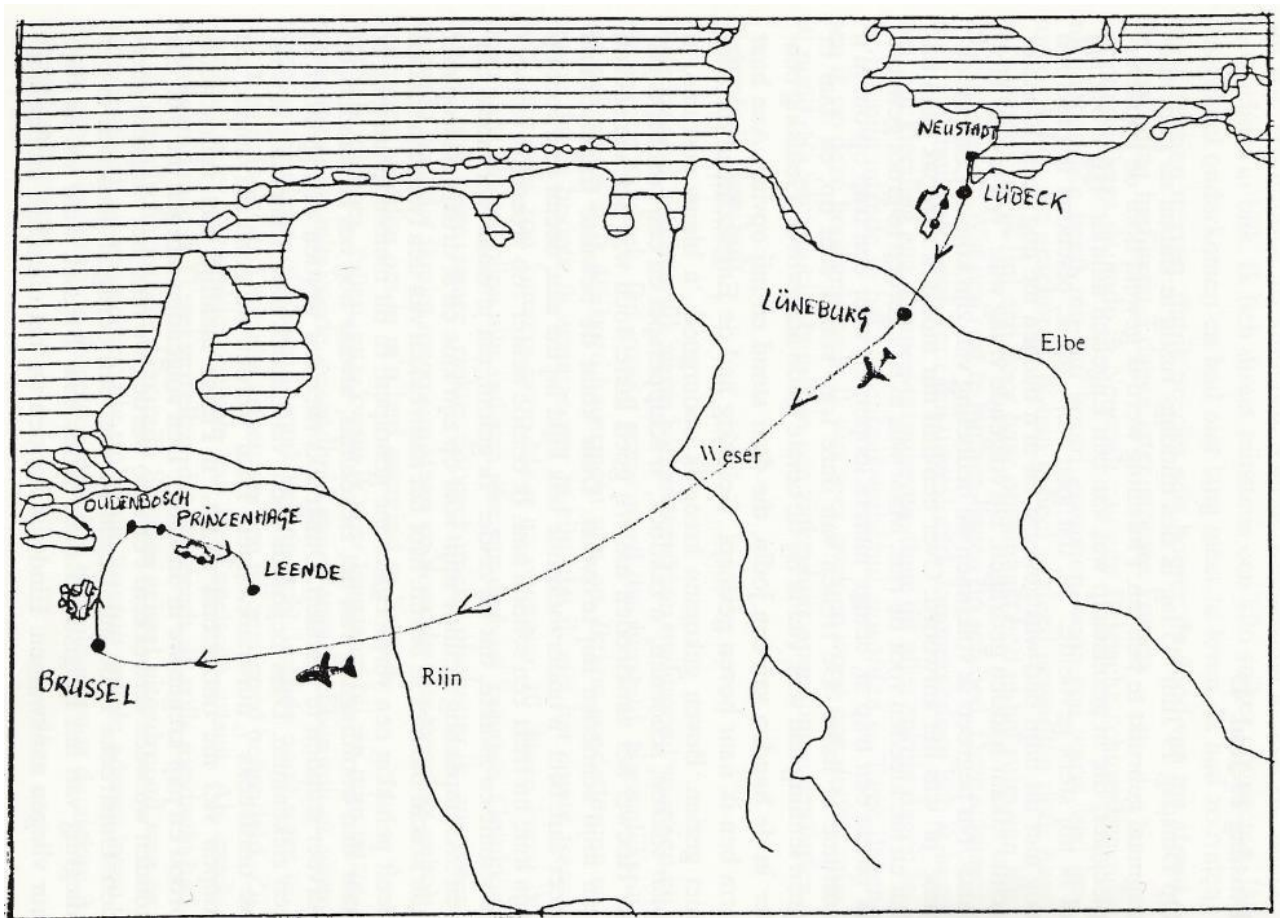
Daar kreeg ik een heerlijk warm bad en werd van ondergoed voorzien en van een zakdoek. Dit grote gemis werd dus hersteld. Nauwelijks in het ziekenhuis at ik 4½ bord havermost pap op. Ik kon goed eten en na enige dagen hoopte ik weer zover te zijn, dat ik met het eerste transport naar huis zou kunnen gaan. Maar na ongeveer 10 dagen kreeg ik vlektyfus, zoals bijna alle anderen, die van de boot kwamen. Gelukkig ben ik ook deze zware ziekte doorgekomen, ofschoon ik zo zeer verzwakt was, dat ik niet meer kon staan en door de verpleegsters geholpen moest worden om in m'n bed overeind te komen.

Met vele injecties, pillen, enz. kwam ik zeer langzaam bij, en mijn uitstekende maag en m'n goede gezondheid van vroeger hebben mij er weer bovenop geholpen, ofschoon ik vaak heb gedacht Leende nooit weer terug te zien. Door de Duitse artsen werden wij zeer goed behandeld. Zij stonden onder geregelde controle van de Engelse artsen. Als merkwaardigheid mag ik U wel vertellen, dat ik steeds de volle aandacht had van de Engelse artsen, daar mijn lichaam geheel uitgedroogd was en het wel geleek op een gedroogde stokvis, waarop enkele aderen lagen. Elke avond kwamen de Engelsen in het ziekenhuis voor de zieken 3 sigaretten brengen.

Dinsdag 19 Juni '45

Op dinsdag 19 juni '45 lag ik des middags rustig te slapen na mijn middagmaal gebruikt te hebben. Plotseling werd ik gewekt door de hoofdverpleegster, die in gezelschap was van een Engels militair. Hij vroeg mij of ik mij sterk gevoelde. "Ja, dat gaat wel", zei ik, ofschoon ik praktisch nog niet uit mijn bed was geweest en m'n benen me nog geen 10 meter achter elkaar hadden gedragen. De volgende vraag was: "Wil je naar Holland". Nu begreep ik volkomen de bedoeling van zijn komst. Een enthousiast "ja" was het antwoord. Over een half uur moest ik m'n pak gaan halen en me kleden voor de reis. Maar was m'n ja geroep te groot geweest. Ik moest een trap af, enige meters lopen en weer een trap op om m'n kostuum te halen. De treden van deze trap kon ik niet op, en daar er geen leuning aan was, viel ik bij de eerste trede achterover. Gelukkig echter in de handen van een jodin, die daar stond en mij opving. Aan haar arm ben ik naar boven gesleept. Gelukkig had de Engelsman dit alles niet gezien. Boven gekomen kreeg ik ondergoed, 'n blauw kostuum, 'n paar sokken, schoenen, 'n zakdoek, 'n schipperspet en een kort regenjasje. Hoewel het aankleden me vrij goed lukte, toch was het aantrekken van mijn schoenen mij te zwaar. Daar komt de bewuste Engelsman weer aan. Met 'n onderzoekende blik kijkt hij me aan, neemt m'n voet op zijn knie en trekt een schoen aan. Ik beefde echter zoo vreselijk van vermoeden en zwakte, dat hij zei: "Ik geloof, dat je maar hier moest blijven". Krampachtig steunde mijn voet op zijn knie en ik drukte daarop met alle kracht om niet te beven. Met het aantrekken van de tweede schoen heeft gelukkig een

verpleegster me geholpen. In dit nieuwe tenue ging ik naar den hoofdingang van het ziekenhuis, alwaar nog zes Hollanders op vervoer stonden te wachten. Omstreeks twee uur werden we ingeladen in een ziekenauto. Daar begon de tocht via Lübeck naar Lüneburg, alwaar we omstreeks 7 uur aankwamen. Daar werden we goed ontvangen; het lopen viel me ontzettend zwaar. 'n Flinke maaltijd met ruimschoots brood en pap kregen we in dit kamp. De volgende morgen om 8.00 uur zouden we weer vertrekken. Per auto werden we naar het vliegveld gereden. Omstreeks 11.00 uur stegen we met een dertigtal personen in een vliegtuig van het Belgische Rode Kruis naar Brussel, waar we na twee uur vliegen aankwamen. Eindelijk hadden we het ellendige moffenland den rug toegekeerd en in ieder geval zou ik toch niet op Duitse bodem begraven worden.

Aankomst in Brussel

De ontvangst in Brussel was buitengewoon verzorgd. Door de zorg van het Belgische Rode Kruis kregen we heerlijke melk, chocolade en koeken. Vooral de concentrationairen werden goed onthaald. Per auto werden we naar een tehuis gebracht voor repatriërenden. Hier zijn we gebleven tot zaterdagavond. Het eten was er buitengewoon goed en hier voelde ik me aansterken. Ik was nog ontzettend duizelig en kon niet slapen van het geweldige transpireren. Per man ontvingen de concentrationairen 100 franc om de stad in te gaan. Dit was me echter nog niet mogelijk. Zaterdagavond werd het vertreksein gegeven. Aparte trams vervoerden ons naar het spoorwegstation "Midi" in Brussel. Om tien uur vertrok de trein naar Holland. Om 1.00 uur liepen we het station Roosendaal binnen. We hadden op Hollandse grond voet gezet. Rilling ging ons door de ledematen. Om twee uur 's nachts waren we in Oudenbosch, het repatriëeringsbureau.

"Vele broeders van het pensionaat St. Louis waren aanwezig om ons te ontvangen." Oudenbosch, waar men een repatriëringsbureau had ingericht, was de eerste plaats die Manders bij zijn terugkeer in het vaderland aandeed.

Vele broeders van het pensionaat St. Louis waren aanwezig om ons te ontvangen. Ik was totaal uitgeput en kon niet meer naar het klooster lopen. Geen nood; ik werd op een stootkar geladen en weg. Broeder-directeur was direct bij mij. Hij heeft me ontzettend goed gedaan. Ik had een zeker voorrecht, omdat m'n jongste broer aan dit instituut onderwijs geeft.

Na ingeschreven te zijn, werd ik gekeurd. De doctoren stonden verbaasd van mijn vermagerd en uitgeleerd lichaam. Ik kreeg een heerlijk bad, boterhammen met melk en voor het eerst sinds een jaar kroop ik omstreeks 4.00 uur 's morgens in een heerlijk, kraakzindelijk bed op een kamer alleen.

Zondag 24 juni

Des morgens om 10 uur ontwaakte ik in pensionaat St. Louis. Broederdirecteur en de doctoren, die mij onderzocht hadden, hadden voor een auto gezorgd en omstreeks 11.00 uur startte ik vanuit Oudenbosch naar huis. In Princenhage heb ik mijn jongste broer en mijn zuster opgeladen en op een snikhete dag, waarbij ik nog een dikke overjas had aangetrokken, ging ik naar Leende. Het Brabantse landschap deed me goed. Het verlangen naar Leende was intens groot, de plaats, welke ik gemeend had nooit meer terug te zullen zien.

Omstreeks half drie was ik in mijn woning. Hoe het wederzien was behoef ik U niet nader te omschrijven. Ofschoon ik meende me goed in de auto verschild te hebben, was ik toch herkend geworden. Na enige ogenblikken vlagde praktisch de gehele

gemeente, hetwelk een week geduurd heeft. Ik ben ontvangen geworden op een wijze, welke niet onder woorden is te brengen. Op alle mogelijke manieren heeft men getracht om het lichaamsgewicht weer op peil te brengen, waarin de bevolking ook volkomen is geslaagd. Dagelijks nam ik ruim 4 ons in gewicht toe. Oorspronkelijk had ik 4 kussens per nacht nodig, omdat ze steeds doortrokken waren van het zweet. Maar alles veranderde snel [en] wel zodanig was ik in korte tijd aangesterkt, dat ik reeds des zaterdags de hulding van de bevolking in ontvangst kon nemen. Dit is een grootse hulding geweest, als het ware niemand is daarbij achtergebleven. Nooit zal dit door mij of door mijn gezin vergeten worden.

"Het verlangen naar Leende was intens groot, de plaats welke ik gemeend had nooit meer terug te zullen zien." De Julianastraat begin jaren veertig.

Slot

Ik hoop U hiermede enig inzicht te hebben gegeven van de folteringen en de gruweldaden door de moffen tijdens den oorlog bedreven. Mogen zij nooit vergeten worden en aan eenieder een afkeer geven van een regeerstelsel op dictatoriale grondslag.

Leende, 23 mei 1946

Als bijzonderheid mag ik U nog vermelden, dat ik als grote uitzondering en hetgeen gij waarschijnlijk bij niemand van de teruggekeerden uit de concentratiekampen zult weervinden, m'n trouwring heb kunnen behouden. De kapo's en de S.S.-ers waren fel op alles wat enige waarde had. Indien iemand gouden tanden had, dan kon hij zeker zijn, dat hij bij ziekte nog eerder zou sterven, dan normaal het geval zou zijn. Mijn trouwring heb ik bij controles, wanneer men z'n gehele kleding moest afgeven, verborgen in mijn mond en bij mondcontroles, zoals in Sachsenhausen, ook wel eens

op een andere plaats onzichtbaar voor het oog weggeduwd. Normaal had ik hem verborgen in een dubbel genaaide plooi van mijn bretels.

Tijdens m'n gevangenschap is op 25 februari 1945 geboren een zoon Friedje en ik sluit dan ook met het korte gedichtje, dat op zijn geboorte aankondiging stond en dat zo schoon weergeeft, wat er in het moeder hart leefde:

Welkom kindje, in ons huis,

In Uw wiegje met 'n kruis,

"Friedje" zoo als Vader heet,

Die ver weg het nog niet weet.

Maar die toch aan jou wel denkt,

En als ie komt, iets mee en brengt,

Ach, kom toch gauw, ach Vader kom,

En kus uw kindje "Wellekom".

PAX.

Ego te baptizo
in Nomine Patris et Filii et Spiritus
Sancti

Welkom kindje, in ons huis,
In 'Uw wiegje met 'n kruis,
„Friedje" zoo als Vader heet,
Die ver weg, het nog niet weet,
Maar die toch aan jou wel denkt,
En als ie komt, iets mee en brengt,
Ach kom toch gauw, ach Vader kom,
En kus Uw kindje „wellekom".
Pax.

O Maria, wij stellen dit kind onder Uwe
gezegende bescherming, onder Uwe bij-
zondere zorg, vandaag, en iederen dag
van zijn leven, en in het uur van zijn dood.
Amen.

DE HEER EN MEVROUW

G. J. A. MANDERS-DE KLERK

GEVEN MET GROOTE VREUG-
DE KENNIS VAN DE GEBOOR-
TE VAN EENEN ZOON.
HIJ ONTVING BIJ HET H. DOOP-
SEL DE NAMEN:

GODEFRIDUS

JOHANNES ALPHONSUS

LEENDE, 25 FEBRUARI 1945.

De binnenkant van het prentje waarmee de geboorte van de jongste zoon van de Leendse burgemeester werd bekendgemaakt. De inmiddels vijftig jaar geworden "Friedje" draagt dezelfde doopnamen als zijn vader. De rechter tekst klopt strikt genomen natuurlijk niet. De Leendse burgemeester gaf op 25 februari 1945 niet met blijdschap kennis van de geboorte van zijn zoon; hij vocht op dat ogenblik voor zijn leven in het Duitse concentratiekamp Bergen-Belsen.

Zes jaar geëist tegen „Beauftragte” van Noord-Brabant

Zes burgemeesters stierven door
zijn toedoen

Het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam behandelde de zaak tegen de 41-jarige Duitser Heinrich Otto Albrecht Erich Sellmer, die gedurende de bezettingstijd verschillende bestuursfuncties in ons land bekleedde.

Hem was ten laste gelegd, dat hij te Vught, in Juli 1944, als Beauftragte voor de provincie Noord-Brabant instructie heeft doen toekomen aan een aantal burgemeesters van gemeenten in deze provincie, over het aanwijzen van bewoners van bedoelde gemeenten voor het verrichten van werkzaamheden in Zeeland ten behoeve van het Duitse leger. De burgemeesters K. L. H. van der Putt (Geldrop), jhr. mr. Th. W. K. Serraris (Heeze), W. G. C. F. Wijtvliet (Bakel), M. Ch. O. M. R. Magnee de Horn (Bergelijk), J. W. A. Smulders (Oost-, West- en Middelbeers), H. A. J. Veeneman (Son en Breugel) en G. J. Manders (Leende) weigerden aan dit bevel te voldoen. Sellmer werd er van beschuldigd hen aan de SD te hebben uitgeleverd. Voorts werd Sellmer ten laste gelegd het oprichten van de „Aktion-Sellmer”, een organisatie die in Amsterdam en Den Haag na Dolle Dinsdag grote voorraden goederen — ter waarde van enige miljoenen guldens — in beslag nam, van Nederlandse ondernemingen en winkeliers.

De 7 burgemeesters werden naar het kamp Vught vervoerd en later doorgezonden naar kampen in Duitsland. Burgemeester Manders is de enige, die deze omzwervingen overleefd heeft. De andere 6 burgemeesters lieten het leven in de Duitse vernietigingskampen.

Sellmer beriep zich op het ambtelijk bevel.

De advocaat-fiscaal mr. F. P. T. H. Rohling, bracht in zijn requisitoir hulde aan de burgemeesters voor hun waarlijk Nederlands gedrag. Rekening houdende met het feit, dat verdachte een Duitser is en ondanks de hoge positie, die hij in ons land bekleed heeft, verder geen oorlogsmisdrijven heeft gepleegd, eiste mr. Rohling 6 jaar gevangenisstraf. Sententie 31 Maart.

BURGEMEESTERS ONTSLAGEN

Bij besluit van den commissaris-generaal voor Bestuur en Justitie zijn ontslagen:

met ingang van 8 Juli 1944: J. Ermerins als burgemeester van Hoedekenskerke, W. G. C. F. Wijtvliet als burgemeester van Bakel en Milheeze, mr. M. Ch. O. M. R. Magnee als burgemeester van Bergeyk en Luykgestel, K. L. H. van der Putt als burgemeester van Geldrop, jhr. mr. Th. W. Serraris als burgemeester van Heeze, G. J. A. Manders als burgemeester van Leende, J. W. A. Smulders als burgemeester van Oost-, West- en Middelbeers, R. H. van Schaik als burgemeester van Maarheeze, F. H. M. Schram als burgemeester van Reusel, A. J. van Hooff als burgemeester van Veldhoven;

met ingang van 11 Juli 1944: W. van Leer als burgemeester van Leerdam;

met ingang van 12 Juli 1944: mr. J. Ch. A. M. van de Mortel als burgemeester van Tilburg.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR EN ANDERE BRONNEN

Hieronder staat achter elke opgave vermeld voor welk deel van de gepubliceerde kampbelevissen in de Heemkronyk de literatuur en andere bronnen zijn geraadpleegd.

Lambert van de Kerkhof uit Bakel, die over het getypte manuscript met de kampbelevissen van G.J.A. Manders beschikt, attendeerde mij (J.J.F. de Waal) in 1994 op het bestaan van Manders' verslag. Lambert, zelf een gedreven beoefenaar van de plaatselijke en regionale geschiedenis, was zo welwillend - als steeds - om mij de tekst in de Heemkronyk te laten publiceren. Daarvoor blijf ik hem uiterst erkentelijk.

Literatuur:

J.H.M. Aerts, 'De burgemeesters van Heeze' in A. van Oirschot red.), Heeze, een heerlijkheid in Brabant, z.pl., 1963, blz. 15-17, (deel 1 en 3).

A. Bogaart e.a. (red.), Ach lieve tijd. De boeiende historie van Eindhoven, de Eindhovenaren en de Tweede Wereldoorlog, 15 dln., Zwolle, 1990-1992; dl. 7, blz. 164, (deel 2); dl. 3, blz. 69, en dl. 7, blz. 162, (deel 4).

W.A. Brug, Hun naam leeft voort...! Oorlogsslachtoffers verleenden hun naam aan straten en gebouwen, Alphen aan den Rijn, 1989, blz. 113-114, (deel 1) blz. 141 (deel 2) blz. 58, 165, 186, 192-193, 219-220, 232, 238, (deel 3) blz. 133, (deel 4).

J. Coenen, Alles wat hier leeft, spint, twernt of weeft. Geschiedenis van Geldrop en Zesgehuchten, Geldrop, 1987, blz. 145, 270-271, (deel 1) blz. 266, 279, (deel 3).

J.H.T. Colleije, 'Mauthausen. Het kamp van de sluipmoord', (niet uitgegeven typoscript), z.pl., z.j. (het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 5, blz. 51-90) gaat over Mauthausen; H. Veeneman wordt hierin genoemd op blz. 62 en 78 (i.v.m. Amstetten)), (deel 3).

J. Didden en M. Swarts, Einddoel Maas. De strijd in zuidelijk Nederland tussen september en december 1944, Weesp, 1984, blz. 22-26, (deel 2).

Duitsland verliest op alle fronten, [door C.W. Star Busmann], basisteksten: E. Bauer; samenstelling en bew. [naar het Engels] door D. van Koten, C. van Maurik, R. van Zon e.a., Rotterdam, 1978, blz. 47-60, (deel 2) blz. 94-95, (deel 3).

L. van Eck (ook gespeld als: L. Vaneck), Het boek der kampen. "De herinnering", 10de gew. dr., Mol, 1990, blz. 125-136, (deel 2) blz. 39, 42, 83, 86, 89, 91-92, 161, 163-167, 314, (deel 3) blz. 83-88, (deel 4).

P. Hooglugt, "We wisten niet wat oorlog was.....", Bakel, 1994, blz. 21-24, (deel 3).

L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 8, 's-Gravenhage, 1978, blz. 15, 21-22, 76, 88-89, 93-94, 105-106, 116-117, 538, 574-575, (deel 2) blz. 38, 117, (deel 3) blz. 117, (deel 4).

L. Joosten, 'Joost van de Mortel of de moed van de jeugd' in G. Kobes en J. Penders (red.), Opdat wij niet vergeten... Fusillades in Midden-Brabant 1942-1944, Goirle, 1992, blz. 21-25.

Ed van de Kerkhof, 'Het grote neen! der burgervaders', in het Eindhovens Dagblad, 13 augustus 1994, blz. 25-26, (deel 1 en 3).

J. van Lieshout, De aal van Oranje. Een biografie van pater "Lodewijk" Bleijs (1906- 1945), Venlo, 1988, blz. 25, 28, 30-32, 243, 246-258, 260-265, 267, 497, 597-598. 616, (deel 3).

P. Mooren; m.m.v. K. Ghonem-Woets, Oorlog onderweg. Brabant in de Tweede Wereld- oorlog, 's-Hertogenbosch, 1994, blz. 53, (deel 2).

A. van Oirschot e.a. (red.), Encyclopedie van Noord-Brabant, dl. I, Baarn, 1985, blz. 283, (deel 1).

G. Puchinger, Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw, Amsterdam, 1984, blz. 143, 145, 231, 347-348, (deel 3).

A. Ruitenbergh, 'Kamp Vught', in G. Kobes en J. Penders (red.), Opdat wij niet vegeten... Fusillades in Midden-Brabant 1942-1944, Goirle, 1992, blz. 31-35, (deel 2).

L. Vaneck (zie bij L. van Eck).

T. Wibaut-Guilonard en E. Mager, Kamp Vught 1943-1944. Eindpunt of tussenstation, Amsterdam, 1994, blz. 63, (deel 2); blz. 85-91, (deel 4).

J.R. van der Zanden en J.H.M. Aerts, Kent u ze nog... de Leendenaren, Zaltbommel, 1973, nr. 12, (deel 3).

Kranten: Deurnsche Courant, (?) juli 1945, (deel 4). Elseviers Weekblad, 25 mei 1945, nummer 21, (deel 4). Dagblad De Stem, 6 februari 1978, (deel 1 en 4). Trouw, 6 augustus 1994, (deel 1). Eindhovens Dagblad, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 17 (bijlage: Brabant bevrijd, 1944-1994, blz. 5) september 1994, (deel 2).

Provinciale Almanak voor Noord-Brabant 1994, 's-Hertogenbosch, 1994, blz. 358, (deel 1 en 4).

Andere bronnen:

Streekarchief Regio Eindhoven, Eindhoven. Archieven van de gemeente Leende, 1563- 1945, inventarisnummer 603, (deel 1 en 4).

Provinciehuis Den Bosch. Bibliotheek. Notulen van de vergaderingen van Provinciale Staten van Noord-Brabant, 29 mei 1970, blz. 70-71, (deel 1 en 4).

Gemeentehuis Leende. Notulen van de vergadering van de gemeenteraad van Leende, 2 maart 1978, blz. 1-2, (deel 1 en 4).

Papieren, foto's en inlichtingen van: Lambert van de Kerkhof, Bakel, (deel 1, 2, 3, 4) en A.W.M. Veeneman-Winters, Son, (deel 3).

Inlichtingen, schriftelijk of telefonisch ontvangen van: Peter van den Bosch, Hoogheemraadschap West-Brabant, Breda, (deel 1 en 4). Mevrouw De Lepper-Weijers, Leende, (deel 4). Gemeentehuis te Bergeyk (A. van Limpt), (deel 4). Oorlogsgravenstichting, Den Haag, (deel 4).

Bidprentje van burgemeester K. van der Putt uit Geldrop (via C. Smit, Heeze), (deel 3).

Informatiebord van de ANWB op de Fusilladeplaats te Vught, (deel 1).

Folder van de Stichting Vriendenkring Nationaal Monument Kamp Vught, Stichting Nationaal Monument Kamp Vught en Stichting Oudheidkamer Vught, Vught, april 1994, (deel 1).

Foto's gereproduceerd door Peter en Sjef Rutten, Leende: op blz. 142, (deel 2) op blz. 18 en 30, (deel 3) op blz. 63, 64, 65, 69, 72, 82, (deel 4).

Dit document is opgesteld door Han Nieman, mei 2020.